

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ ТЕХНІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
«ХАРКІВСЬКИЙ ПОЛІТЕХНІЧНИЙ ІНСТИТУТ»**

Кафедра соціології і публічного управління

**КОНТЕНТ ЛЕКЦІЙ
з навчальної дисципліни
«ВСТУП ДО СПЕЦІАЛЬНОСТІ. ОЗНАЙОМЧА ПРАКТИКА»**

Харків – 2023

Тема 1 Вища професійна освіта в Україні і за кордоном. НТУ «ХПІ»

Питання до лекції:

- 1. НТУ «ХПІ»: Історія створення. Структура та підрозділи**
- 2. Історія та сучасний стан вищої професійної освіти**
- 3. Перспективи подальшого розвитку науки і техніки**

1. НТУ «ХПІ»: Історія створення. Структура та підрозділи

Історичні передумови виникнення інституту. Роль харківської громади у підготовці створення технічного закладу. Початок функціонування Харківського практичного технологічного інституту. Значення діяльності його першого директора професора В. Л. Кірпічова. Створення необхідної матеріально-технічної бази та забезпечення кваліфікованим науково-педагогічним складом. Діяльність Південно-Російського (Харківського) товариства технологів.

Доробок провідних науковців ХТІ: М. М. Бекетова, О. М. Ляпунова, К. О. Зворикіна, П. М. Мухачова, М. Д. Пильчикова, І. П. Осіпова, О. П. Погорелка, В. С. Кнаббе, О. П. Лідова, М. П. Клобукова, П. П. Копняєва, В. М. Хрушова, М. Д. Зуєва, Є. І. Орлова.

Суперечності реорганізацій 1920-х рр. Створення нових факультетів: інженерно-будівельного та електротехнічного. Встановлення контролю з боку більшовицької влади. Зміни кадрового складу, «пролетаризація» вищої школи. Створення робітфаку. Особливості організації навчального процесу. Українізація та її наслідки. Діяльність науково-дослідних кафедр. Створення аспірантури та підготовка науково-педагогічних кадрів. Основні напрями науково-дослідної роботи.

Реорганізації 1930-х рр. Створення на базі ХПІ спеціалізованих навчальних закладів. Харківський механіко-машинобудівний інститут (ХММІ), Харківський хіміко-технологічний інститут (ХХТІ), Харківський електротехнічний інститут. Нові факультети та кафедри. Масова підготовка інженерних кадрів. Основні напрями наукової діяльності. Відновлення наукових ступенів та підготовка науково-педагогічних кадрів. Співпраця з науково-дослідними інститутами та промисловими підприємствами. Виробнича практика. Репресії 1930-х рр. Втрати серед професорсько-викладацького складу.

Друга світова війна. Мобілізація на фронт викладачів та студентів. Студентський батальйон. Евакуація ХММІ, ХХТІ та ХЕТІ. Діяльність ХММІ в Красноуфімську та ХХТІ в Чирчику. Особливості організації навчального процесу та наукової роботи. Реевакуація інститутів 1944 р. Відбудова навчальних корпусів, лабораторій та гуртожитків. Відновлення навчального процесу. Перші повоєнні роки. Зростання чисельності викладачів та студентів. Відкриття нових факультетів. Основні напрями наукової діяльності. Відновлення на базі ХММІ, ХХТІ та ХЕТІ в 1950 р. Харківського політехнічного інституту (ХПІ).

Особливості організації навчального процесу 1950-х–1980-х рр. Створення нових факультетів та кафедр. Навчання за новими програмами та підготовка нової навчальної літератури. Зміцнення матеріально-технічної бази. Будівництво нових навчальних корпусів, лабораторій, гуртожитків. Створення науково-дослідних лабораторій та співпраця з академічними та галузевими науковими інституціями. Підготовка науково-педагогічних кадрів. Збільшення числа докторів та професорів. Науково-педагогічна та організаційна діяльність ректора професора М. Ф. Семка. Створення та діяльність нових наукових шкіл. Встановлення наукових зв'язків із закордонними навчальними закладами, підготовка іноземних студентів.

Харківський політехнічний наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. Діяльність ректорів М. Ф. Киркача та Ю. Т. Костенка. Реорганізація навчального процесу. Забезпечення навчально-методичною літературою. Нові кафедри та факультети. Науково-педагогічна та організаційна діяльність ректора професора Л. Л. ТОВАЖНЯНСЬКОГО. Основні напрями наукової діяльності. Наукові школи НТУ «ХПІ». Взаємозв'язки НТУ «ХПІ» з вищими навчальними закладами та науковими установами України. Міжнародна співпраця. «Болонський процес». Гуманізація та гуманітаризація вищої освіти. Обрання ректором член-

кореспондента НАН України, професора Є.І. Сокола. Реорганізація НТУ «ХПІ»: створення нових навчально-наукових інститутів, факультетів та нових структурних підрозділів. Підсумки історичного шляху Національного технічного університету «Харківський політехнічний інститут».

2. Історія та сучасний стан вищої професійної освіти

Загальна характеристика доби Середньовіччя. Передумови та започаткування перших університетів в Європі. Формування системи освіти в італійських містах, Франції та Британії. Болонський, Паризький, Оксфордський, Кембриджський та інші університети у XI – XV ст. Гільдії професорів та студентів. Система освіти та її особливості. Арабська наука і освіта. Досягнення та використання їх у європейській науці.

Доба Відродження та вплив наукових досягнень XVI – XVII ст. на систему університетської освіти. Видатні вчені та професори європейських університетів.

Діяльність університетів у добу Просвітництва. Поява спеціалізованих навчальних закладів: Вища гірничо-шахтарська школа (Острава 1716 р.), Школа мостів і доріг (Париж, 1747 р.), Фрайбергська гірничо-шахтарська школа (1765 р.) Центральна школа публічних робіт (Париж, 1794 р.), Паризька політехніка (1800 р.).

Соціально-економічні та політичні зміни у європейських країнах. Промислова революція та її особливості у провідних країнах світу. Започаткування вищої професійної освіти, відкриття політехнічних шкіл у Франції, Німеччині, Австрії та Росії. Промислова революція в Україні та її особливості. Діяльність перших університетів: Львівського (1784 р.), Харківського (1805 р.), Київського (1834 р.). Початок формування системи підготовки інженерних кадрів в Україні в XIX ст. Перші вищі технічні навчальні заклади: Львівська політехніка (1857 р.), Харківський практичний технологічний інститут (1885 р.), Київський політехнічний інститут (1898 р.), Катеринославське вище гірничо-шахтарське училище (1899 р.). Внесок В. Л. Кірпи́чова в становлення вищої технічної освіти в Україні. Започаткування формування напрямів наукових досліджень у галузі природничих та технічних наук. Соціогуманітарні студії. Історичне значення розвитку науки і техніки у XIX – на початку XX ст.

Підґрунтя та передумови науково-технічної революції. Зростання ролі науки на виробництві. Створення мережі науково-дослідних установ. Діяльність академій наук. Всесвітній обмін інформацією та технічними досягненнями. Трансформації та перетворення у традиційній системі вищої технічної освіти. Зміни вимог до сучасних фахівців інформаційного суспільства. Необхідність реформування сучасної інженерної освіти. Розробка та запровадження міжнародного проекту з реформування вищої інженерної освіти CDIO, розпочатий у жовтні 2000 року в Массачусетському технологічному інституті.

Складові концепції CDIO: Conceive, Design, Implement, Operate (Планування, проектування, впровадження, застосування). Методи навчання, як проектне навчання, дуальне навчання, P2P («рівний рівному»), гейміфікація. Інтеграція закладів вищої освіти в міжнародну освітню спільноту. Розробка і впровадження навчальних програм відповідно до міжнародних стандартів, програми обміну студентами, навчання та стажування професорсько-викладацького складу та у цілому інтернаціоналізація вищої освіти і розвиток міжкультурних зв'язків. Запровадження у 2005 р. Болонського процесу в європейські освітні установи. Підписання Великої Хартії Університетів («Magna Charta Universitatum»). Створення та діяльність Європейської асоціації університетів.

3. Перспективи подальшого розвитку науки і техніки

Розвиток науки і техніки та їхній вплив на економіку. Парова машина і перша промислова революція. Наслідки індустріалізації суспільства. Революція в енергетиці. Електрифікація, двигуни внутрішнього згорання та парові турбіни, створення хімічної промисловості та поява нових видів зв'язку – радіо і телебачення.

Винахід електронної обчислювальної машини (ЕОМ) та пов'язана з нею науково-технічна революція. Вплив ЕОМ на розвиток науки і техніки. Створення нових технологій, можливість проведення більш досконалих розрахунків та ін.

Різке збільшення продуктивності та ефективності праці вченого за рахунок автоматизації експериментів, моделювання процесів на комп'ютері, що вивчаються. Створення мережі Internet. Радикальний змін доступу до наукової інформації, різке розширення можливостей прямих контактів вчених. Глобальна інтернаціоналізація науки. В даний час, людство знаходиться на порозі революційних відкриттів в галузі біології, астрофізики, фізики високих енергій, нанотехнологій.

Найближчі перспективи розвитку науки і техніки можуть бути наступні:

Розвиток комп'ютерної техніки. Альтернативні комп'ютери, а саме квантові, фотонні, біокомп'ютери. Розвиток комп'ютерів і мереж призведе до можливості створення штучного інтелекту, близького до рівня інтелекту людини. Виробництво будь-яких необхідних людині об'єктів – від продуктів харчування до будинків й одягу за допомогою 3D-друку.

Мікро- і нанотехнології. З атомів і молекул можливо синтезувати все що завгодно, наприклад продукти харчування із повітря і ґрунту; кремневі мікросхеми – з піску і т.д. Теорія проектування матеріалів з ядер атомів, що будуть мати феноменальні властивості.

Ракетно-космічні технології. Створення бази на Місяці, що постійно діє політ на Марс. Розробка ядерного космічного двигуна потужністю декілька мегават. Створення систем енергопостачання з космосу, виробництво матеріалів в умовах глибокого вакууму.

Біотехнології (використання живих організмів і біологічних процесів в промисловому виробництві). Це мікробіологічний синтез ферментів, вітамінів, амінокислот, антибіотиків, гормональних препаратів і таке інше. Конструкція нових, генетично модифікованих мікроорганізмів, вакцин. Створення синтетичної форми життя, де усі 100% ДНК будуть отримані у лабораторії без використання будь-яких живих істот. Створення штучної клітини, а на її основі живих систем.

Збільшення терміну життя людини засобами науки. Досліди з [клонуванням](#). Ефективний вплив на живі істоти і управління біосферними процесами. Майбутній прорив в біотехнологіях. Застосування ДНК-чипів для своєчасного діагностування захворювань. Вирощування нових органів для заміни хворих з клітин пацієнта. Терапія з застосуванням стовбурів клітин.

Розвиток енергетики. Виробництво значної частини енергії з біопалива: кукурудза, цукрової тростини, деревина, побутові відходи. Трансформація біопалива в синтез-газ за допомогою генераторів низькотемпературної плазми, що забезпечить високий ККД. Створення невеликих безпечних атомних електростанцій, що здатні забезпечити електроенергією невелике місто на основі застосування торію замість небезпечного і коштовного урану. Застосування енергії магнітного поля Землі.

Рішення глобальних гуманітарних проблем. Вивчення життя людини, його розвитку, поведінки, здоров'я, розкриття таємниць його психіки, вивчення закономірностей функціонування і розвитку суспільства, економіки, культури.

Контрольні запитання і завдання для самопідготовки

1. Харківський технологічний інститут наприкінці XIX – на початку XX ст.
2. Основні напрями розвитку 1920-х–1980-х рр. XX ст.
3. Національний технічний університет «Харківський політехнічний інститут» на сучасному етапі.
4. Зародження та розвиток університетської освіти. Основні етапи.
5. Започаткування та розвиток вищої освіти в Україні.
6. Становлення єдиного науково-освітнього простору Європи.
7. Сучасний стан вищої освіти та система CDIO. Інтеграція в міжнародну освітню спільноту
8. Розвиток комп'ютерної техніки. Використання 3D-друку. Створення штучного інтелекту.
9. Використання мікро- и нанотехнології. Проектування матеріалів з ядер атомів, що будуть мати феноменальні властивості.
10. Ракетно-космічні технології у майбутньому.
11. Розвиток енергетики. Альтернативні джерела енергії.

Тематичні повідомлення

1. Віктор Львович Кірпи́чов – фундатор Харківського практичного технологічного інституту.
  2. Організація навчального процесу в Харківському практичному технологічному інституті у перші роки діяльності.
  3. Зародження напрямів наукових досліджень у галузі механіки, промислової хімії та електротехніки наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст.
  4. Особливості розвитку Харківського технологічного інституту 20-х рр. ХХ ст.
  5. Історія Харківського механіко-машинобудівного інституту.
  6. Історія Харківського хіміко-технологічного інституту.
  7. Історія Харківського електротехнічного інституту.
  8. Ректори НТУ «ХПІ» (за вибором студента).
  9. Видатні вчені-політехніки (за вибором студента).
  10. Наукові школи НТУ «ХПІ» (за вибором студента).
  11. Історія факультету (за вибором студента).
  12. Історія кафедри (за вибором студента).
1. Розвиток комп'ютерної техніки. Альтернативні комп'ютери.
  2. Використання 3D-друку.
  3. Створення штучного інтелекту.
  4. Розвиток мікро- и нанотехнології.
  5. Космічні кораблі майбутнього.
  6. Створення постійних баз на інших планетах.
  7. Біотехнології майбутнього.
  8. Використання альтернативних видів пального у майбутньому.
  9. Використання енергії магнітного поля Землі.
  10. Перспективи розвитку моєї спеціальності (за вибором студента).

Тема 2. Соціально-правовий захист студентів

Питання до лекції:

1. Порядок нарахування стипендій
2. Порядок надання медичних послуг
3. Пільги для студентів
4. Можливості студентів НТУ «ХПІ» щодо реалізації власних освітніх, соціальних та наукових дослідних потреб
5. Студентські громадські організації в НТУ «ХПІ»

Соціально-правовий правовий захист студентської молоді в Україні забезпечується такими нормативними актами:

Конституцією України (ст.53, 62, 49), Законами України «Про вищу освіту», «Про освіту», Постановами Кабінету Міністрів №1045 «Порядок використання коштів, передбачених у державному бюджеті для виплати соціальних стипендій студентам вищих навчальних закладів», №1047 «Про розміри стипендій у державних та комунальних навчальних закладах, наукових установах», №1050 «Питання стипендіального забезпечення» в редакції від 28. 12. 2016р., Наказом МОЗ від 19.03.2018 р. № 504 «Про затвердження Порядку надання первинної медичної допомоги», [Статутом НТУ «ХПІ»](#), Правилами призначення і виплати стипендій здобувачам вищої освіти Національного технічного університету «Харківський політехнічний інститут», [Концепцією освітньої діяльності НТУ «ХПІ» на 2016-2025 роки](#), Положенням про правила призначення і виплати стипендій студентам Національного технічного університету «Харківський Політехнічний інститут» (Положення), відповідно до яких визначаються права та обов'язки студентів.

Контрольні запитання і завдання для самопідготовки

1. Правове регулювання призначення стипендій
2. Види стипендій.
3. Яка особа може претендувати на «Соціальну стипендію»?
4. Який принцип нарахування балів, яка входять в 10%?
5. Втілення медичної реформи в університеті
6. Завдання центру медичної допомоги.
7. Які документи треба надати для отримання безкоштовної медичної допомоги?
8. Скільки днів на тиждень працює медичний пункт університету?
9. Права студентів університету на оздоровлення та дозвілля
10. Хто має право на першочергове отримання путівок в студентський табір?
11. Який статус має спорткомплекс НТУ «ХП»?
12. Які колективи працюють в Палаці студентів?
13. Право на свободу наукової творчості
14. На яких принципах базується робота молодих науковців?
15. Які заходи провадять наукові товариства для організації своєї діяльності?
16. Як формуються органи наукових товариств?
17. Студентські громадські організації в НТУ «ХП»
18. Правовий статус органів студентського самоврядування
19. Принципи та повноваження органів студентського самоврядування
20. Основне завдання профспілкової організації
21. Напрямки роботи в профспілковому комітеті
22. Питання, які можна вирішити в Центрі «Кар'єра».

Тема 3. Предмет та об'єкт вивчення соціології

Мета лекції : студенти мусять

- розуміти сутність об'єкту й предмету науки,
- вміти пояснити історико-еволюційний шлях людини і біологічні передумови виникнення суспільства,
- пояснювати специфіку аналізу суспільства в соціології,
- знати предмет соціології як науки та пояснювати дискусії соціологів щодо його визначення ,
- засвоїти поняття «соціальне» як предмет соціології, вміти пояснити властивості та рівні соціального.

Питання до лекції :

1. **Об'єкт соціології**
2. **Історико-еволюційний шлях людини і біологічні передумови виникнення суспільства.**
3. **Предмет соціології.**
4. **Поняття «соціального»**

1. Об'єкт соціології

Суспільство як онтологічна передумова соціології

Наука про суспільство не могла виникнути раніше, ніж у людей сформувалося переконання в тому, що дійсно існує *самостійна реальність* (поряд з людиною), яка варта уваги і може бути об'єктом науки. Сучасного змісту слово “суспільство” набуло відносно нещодавно. За старих часів – в античну добу, протягом середньовіччя – не могла стати панівною сама думка, що усі люди становлять єдине суспільство, бо вони належать до одного біологічного виду, є громадянами з однаковим обсягом прав і зобов'язань, можуть взаємодіяти і вступати між собою у різні відносини. Навпаки, раб і його володар, пан і холоп, аристократ і плебей, козак і гречкосій усвідомлювали свою відокремленість, вважали, що “зліплені з різного тіста”, живуть у різних світах. Зворотна думка вряди-годи засвідчувала свою присутність у різноманітних повстаннях, але у цілому викликала у ті

часи або сміх, або гнів та роздратування. Особливо завзято відстоювали свою начебто природну унікальність привілейовані прошарки, вони вважали власний аристократизм біологічним, спадковим явищем. Звідси і вислів – “блакитна кров”: нібито у представників вищих класів судини наповнені іншою рідиною, ніж у “безпородних” хлопів. “Блакитна кров” – метафора, яка відбивала уявлення тієї частини суспільства, що не бажали визнавати себе рівною переважній більшості населення. Були потрібні великі суспільні “потрясіння”, аби ця філософія змінилася. І такі зрушення настали. Капіталізм, ринкові стосунки поволі, але незворотно зробили різних людей учасниками товарно-грошових відносин, де важливо не “славне” походження, а наявність капіталу, грошей, де є ролі продавця та покупця, виробника і клієнта; отже, усі перетворилися на агентів універсальних суспільних відносин. А так звані буржуазно-демократичні революції проголосили людей від народження без винятку рівними, закріпили це у конституціях Нового часу. Першими це зробили американці у Декларації незалежності США (1776 р.), де урочисто проголошено: “*Ми виходимо з тієї самоочевидної істини, що всі люди створені рівними...*”. Велика Французька Революція (1789–1794 рр.) відмінила поділ на суспільні стани, навіть було заборонено звертатися до людей з відповідними додатками, що вказували на походження або соціальне становище. До усіх відтепер треба було звертатися однаково – “громадянин”. Якщо раніше слово “суспільство” вживалося тільки у значенні “суспільство добірних”, “аристократичне суспільство” або “вищий світ” і не охоплювало людського загалу, то з початку XIX ст. вже стверджується сучасне тлумачення цього терміну.

Щоправда, універсальне трактування терміну “суспільство” ще не свідчить про наявність незалежної субстанції, про онтологічну сутність суспільства. Філософи слушно ставили питання: чи не є суспільство простою сумою людей, громадян, тобто узагальнюючою абстракцією, за якою більше нічого не стоїть? У разі позитивної відповіді на поставлене питання, треба було б визнати зайвим існування спеціальної дисципліни (поряд з науками про людину), присвячену суспільству. Але вже на початку XIX ст. переважала думка, що суспільство існує реально, тобто як окрема субстанція. Філософи писали про “народний дух”, “спільну волю”, “суспільні інтереси”, “націю”, тобто виділяли явища, які не зводяться до окремих індивідів. Значного поширення набуло уявлення про суспільство як окреме утворення, що нагадує біологічний організм. А останній, як відомо, характеризується цілісністю – окремі органи тіла не існують окремо, незалежно; організм має властивості й функції, що народжуються і реалізуються через взаємодію окремих частин. Подібні погляди на суспільство отримали назву *соціального реалізму*. Відповідно, вчені, які дотримуються цього погляду, визнавали наявність *соціальної реальності*, яку ще називали надорганічною матерією. Нарешті, практично усі визнавали значний (або вирішальний) вплив суспільства, людських спільнот на особистість. Поширювалася думка, що люди є такими, якими їх творить суспільство. Отже, аби змінити на краще долю громадян, необхідно перш за все поліпшити суспільство. Значний внесок у пропаганду цієї тези зробили так звані *соціальні утопісти*, які пропагували ідею соціального конструювання, радикального реформування існуючого суспільства. Суспільство тепер трактувалося уже як певна річ, яку можна не тільки спостерігати, але й розбудовувати за волею людини. Філософи з цього приводу робили критичні зауваження стосовно розвитку сучасної науки, яка витратила багато зусиль для відкриття законів механіки, фізики, хімії, але не спромоглася вивчити суспільство, від стану якого доля людини залежить набагато більше, ніж, наприклад, від планет сонячної системи. Наступним і закономірним кроком у цьому напрямку і було власне визнання необхідності створити спеціальну науку про суспільство. В XIX ст. виникає суспільна потреба або “запит” на нову науку, яка б досліджувала соціальні закони і образно кажучи грала роль факелу, яким освітлюються шляхи у майбутнє.

Таким чином, соціологія поступово формується як самостійна наука у той період, коли для цього сформувалися передумови, виникла потреба у новій дисципліні. *Соціологія є проектом індустріальної доби*, коли світ достатньо змінився для того, щоб відчуті наявність суспільства. Одночасно потужні політичні, економічні, соціальні перетворення

гостро поставили проблему пізнання сутності суспільства і закономірностей його розвитку.

2.Історико-еволюційний шлях людини і біологічні передумови виникнення суспільства.

Homo sapiens і суспільство

Колективний спосіб життя не є привілеєм людини. У процесі еволюції багато видів біологічних організмів адаптувалися до умов зовнішнього світу завдяки колективному (суспільному) буттю. Така форма адаптації мала багато переваг, якими користалися і прості мікроорганізми, і комахи, і птахи, і ссавці. Вони полягають в універсальних властивостях організації: примноження сил для захисту або нападу, поділ функцій та спеціалізація біологічних одиниць, виникнення внутрішньої структури (ієрархії), більші гарантії для виживання нащадків тощо. Протягом своєї еволюційної історії людина незмінно була суспільною істотою. Ця історія нараховує кілька мільйонів років. Чарлз Дарвін (1809–1882) свого часу висунув гіпотезу, згідно з якою еволюційними предками людини були людиноподібні мавпи. Не варто це розуміти буквально. Мова може йти про спільного предка сучасної людини і сучасних людиноподібних мавп, який існував щонайменше 10 мільйонів років тому. Сучасна людина має низку своїх безпосередніх предків, які відомі науці під назвою “гомініди”(людиноподібні). Жоден з цих типів біологічних істот не існує на планеті сьогодні (якщо не враховувати легенди і чутки про снігову людину, яка б теоретично могла бути гомінідом). Еволюційна історія нагадує складне розгалужене дерево, де біологічні види можуть бути еволюційними предками нових істот, але одночасно існувати з ними паралельно. Щодо долі конкретних різновидів гомінідів, то їх існування закінчувалося кожного разу, коли еволюція робила новий якісний стрибок і з’являвся новий, більш наблизений до сучасної людини біологічний тип. Можливо, більш вдалі й спритні нащадки винищували попередників, бо й перші, і другі займали ту ж саму екологічну нішу. Кожен новий вид гомінідів наближався за своїм виглядом, обсягом мозку, властивостями до сучасної людини. Еволюційна історія гомінідів почалася близько 2,5 млн. років тому і завершилася появою Homo sapiens. Сучасна наука не підтримує тези про плавну, поступову зміну біологічного виду, його внутрішньої генної структури під впливом зовнішнього середовища або способу діяльності (наприклад, праці). Біологічний вид з’являється раптово (і у закінченому вигляді) внаслідок непередбачених спонтанних змін у спадковості, через так звані потужні генетичні мутації. Мутація є сліпою силою, подібні значні й незначні “дефекти” постійно супроводжують розмноження біологічних видів, але тільки іноді (пересічно один раз на кілька сот тисяч років) виникає принципово нова життєспроможна мутація, новий біологічний вид, що здатен адаптуватися і давати потомство.

Сучасна людина (людина розумна) біологічно виникла близька 150 тис. років тому на Африканському континенті. Існує припущення, що цей континент був колискою усіх різновидів гомінідів. Професор Реббека Кан висунула цікаву наукову гіпотезу, згідно з якою усі шість мільярдів людей – мешканці планети Земля – є далекими кровними родичами. Ця гіпотеза отримала назву *теорії генетичної Єви*. Вона обстоює думку, що першим носієм генів сучасної людини була жінка, яка мешкала 150 тис. років тому в Африці, і саме вона поклала початок усім поколінням сучасної людини. В межах сучасної генетики сформувався окремий напрямок – еволюційна генетика, яка досліджує виникнення і розселення людини по поверхні планети. Предметом досліджень, зокрема, є набори незначних мутацій, що тисячоліттями супроводжували розвиток людини, і які утворюють щось подібне до “штрих-коду” біологічного організму людини. Їх вивчення дає можливість встановити наявність спільних предків. Людська популяція збільшувалася, розгалужувалася, нові спільноти втрачали зв’язки, отже, вказані “штрих-коди” у індивідів не співпадають. Оскільки подібні мутації трапляються пересічно один раз на двадцять тисяч років, то можна реконструювати процес розселення людей. Дані еволюційної генетики доповнюються археологічними спостереженнями, знахідками черепів, кістяків, залишків культурної діяльності.

Близько 80 тис. років тому відбулося так зване перше велике переселення, вихід людини з Африки. Можливо, поштовхом до цього було нове похолодання, погіршення умов існування на Сході Африки. Невелика популяція (але не менше за 250 осіб) обрала південний шлях, пододала вузьку протоку Червоного моря і опинилася на території сучасного Ємену. Відтепер ті люди, що залишилися на Африканському континенті, і вихідці з нього в Азії будуть жити окремо. Такі поділи та розгалуження супроводжували усю наступну історію людства. Важливо підкреслити: нові землі засвоювали не окремі, ізольовані індивіди, а людські суспільства. Важливою передумовою експансії *Homo sapiens* (кроманьйонців) було *збільшення чисельності* людності внаслідок освоєння нових земель, сприятливих кліматичних умов і наполегливої праці, що давало матеріальні ресурси для виживання більшої кількості нащадків. Це було підставою для чергових поділів суспільства на групи, які освоювали нові території, з неминучою подальшою втратою зв'язків окремих спільнот через відстані й відсутність засобів комунікації. Спочатку нова раса людей опановувала узбережжя морів та океанів, просуваючись на Схід. Шість тисяч років їм знадобилося, аби з'явитися в сучасній Малайзії. Почалося також освоєння континентальної Азії. 50 тис. років тому відбулося нове велике переселення – на острови Тихого океану і, нарешті, до Австралії. Тепер залишалось ще два “великі шляхи” – із Сибіру через вузький перешийок, який тоді ще існував, до Американського континенту; та з Близького Сходу до Європи. До Європи з Азії вели два шляхи: через Кавказ та Причорномор'я, або через сучасну Туреччину та Балкани. Можливо, саме Україна 50 або 40 тис. років тому першою “побачила” сучасний тип людини, що вперто і невідворотно освоював нові землі. Але Європа вже була заселена людськими створіннями. Протягом двохсот або трьохсот тисяч років на її теренах жив *Homo sapiens* *Neanderthals*. Цей тип людини отримав свою назву від знахідки черепа близько німецького міста Неандерталь. Ймовірно, що 0,5 млн. років тому ми мали з неандертальцями спільного предка, який мешкав у Африці, тобто нова людина повторювала географічний шлях, який вже долали інші гомініди. Дослідження місць зупинок неандертальців свідчить, що ця давня людина досягла певного рівня розвитку, який залишався вже незмінним. Неандертальці жили і полювали групами, вони володіли вогнем і використовували кам'яні знаряддя, зокрема, полювали на бізонів за допомогою важких списів з кам'яними наконечниками. Можливо, вони вже володіли й не цілком досконалою членороздільною мовою і робили примітивні поховання померлих. Після “історичної зустрічі” на теренах Європи суспільства нового і старого типів людини співіснували паралельно близько 10 тис. років, а потім неандерталець назавжди зник... Цікаво, що зник у фізичному сенсі порівняно більш потужний різновид біологічного організму, який повністю адаптувався до зовнішніх умов, а перемогу відсвяткували конкуренти, які з точки зору тваринного світу інакше як потворою і не виглядає (без волосяного покрыву, слабкі щелепи і відсутність кликів, невміння швидко пересуватися на чотирьох або лазити деревами тощо).

Які причини дозволили беззаперечно панувати *Homo sapiens* на планеті Земля? Первісні люди були досить хижими істотами, вмілими мисливцями, які за рахунок організованих колективних дій і використання штучних знарядь не мали рівних у тваринному світі. Неандертальці вже перебували на верхівці так званого харчового ланцюга. Вони могли використовувати усі біологічні ресурси, ловити рибу або полювати на великих тварин, наприклад, харчуватися за рахунок мамонтів, але ніхто з тварин не розраховував вижити, полюючи на людину. Нова людина кроманьйонського типу власне також перебувала на верхівці вказаного ланцюга, а неандерталець був небезпечним конкурентом. *Homo sapiens* здобув остаточну перемогу за рахунок тих самих еволюційних переваг і здобутків, які робили й інших гомінідів поза конкуренцією. Складові такі: розумова діяльність, використання штучних знарядь, які компенсували фізичні обмеження, гнучка соціальна організація, можливість змінювати колективну поведінку з урахуванням обставин і мети. *Homo sapiens* виявився справжнім революціонером: якщо усі інші гомініди, до певного півня просунувшись в еволюційному розвитку, зупинилися, то сучасна людина, здається, не знає жодних нездоланих перепон,

вона постійно *революціонує свій спосіб життя*: відповідає на виклики природи або історичні обставини новими технічними винаходами, гнучко змінює свою поведінку, нарешті, постійно вдосконалює суспільну організацію. Доля людини щільно пов'язана з розвитком суспільства. Останнє є середовищем для людини, захистом і схованкою, засобом та інструментом досягнення особистих цілей, взірцем у моральному плані тощо. Але як і сотні тисяч років тому, основою суспільства, його “базовим матеріалом” виступає людина, яка поєднує біологічні та соціальні властивості. Є кілька важливих *біологічних передумов* виникнення суспільства саме таким, яким воно є і складає об'єкт соціології. До них належать:

Особливості біологічного розвитку дитини. Діти у людей народжуються без спадкових жорстких механізмів поведінки (сформованих інстинктів) і нагадують “білий аркуш паперу”. Це відкриває широкі перспективи для виховання та навчання. Нові покоління таким чином засвоюють усе цінне, що набула попередня генерація людей. Фізично *Homo sapiens* стає самостійним і розвинутим та досягає статевої зрілості лише через 13–14 років після народження, а за сучасних умов період розвитку є ще більшим. Протягом цих років діти є об'єктами піклування з боку батьків і одноплемінників, отже, колективний спосіб життя зумовлений у тому числі й біологією людини.

Специфічна сексуальність. Шлюбні пари у людей не руйнуються через циклічність спарювання, як це відбувається у більшості тварин. Статеві потреби та можливість їх задоволення у постійному або тривалому шлюбі є додатковим і важливим фактором суспільного життя.

Відносна фізична слабкість. Людина не може вижити й розвинути поза суспільством, вона приречена компенсувати свої фізичні вади розумом і працею, колективними діями. Вчені вважають, що саме порівняно розвиненіші фізично представники гомінідів не мали перспектив з точки зору еволюції свого виду, бо фізична сила, витривалість не стимулювали розвиток інтелекту та соціальної організації. Отже, щоб стати сучасною людиною, потрібно було увесь час долати перешкоди і власну недосконалість. Людина використовувала й постійно розвивала свої “козири”, яких не було у конкурентів з тваринного світу.

Прямоходіння і розвинуті кінцівки. “Відмова” від опори на чотири кінцівки була межею, яка назавжди змінила еволюцію людини, бо нове незграбне творіння (з точки зору законів тваринного світу) мало лише одну перспективу – вижити за рахунок людських здібностей. Вивільнення рук мало величезні наслідки, бо перетворило людину на працюючу істоту. Рука, кисть, пальці, що наділені потужними *сенсорно-моторними функціями*, є природними знаряддями праці, які виникли еволюційним шляхом і не мають аналогів у природі. Праця від самого початку набувала колективних властивостей, вона стає основою найбільш важливих відносин між членами суспільств, бо вона визначає виживання, достаток, економічний розвиток.

Членороздільна мова. Жодна тварина не має голосового апарату, яким володіє людина. Мова є функцією та інструментом інтелекту, засобом комунікації. Мова може розвиватися паралельно зі свідомістю та потребами у комунікації. Мові суспільство завдячує своїм існуванням, бо вона обслуговує соціальні зв'язки, забезпечує навчання й виховання, озвучує ідеї та винаходи.

Унікальна вища нервова система та інтелектуальні функції. Ментальність людини набула розвитку у двох однаково важливих для суспільства напрямках: з одного боку, мозок людини діє як надпотужний комп'ютер, який оперує абстрактними поняттями, встановлює зв'язки між явищами, аналізує різні обставини та сценарії, сприймає зовнішню інформацію, продукує ідеї, новації; а з іншого – у *Homo sapiens* з'являється тенденція до розвитку емоцій, почуттів, сприйняття одноплемінників по-новому, коли з'являється солідарність, тривога за близьких, любов та піклування. Для існування та розвитку суспільств як раціональне мислення, так і емоційно-чуттєва функція мали вирішальне значення. 20 тис. років тому з'являються наскельні малюнки, перші прикраси. Людина задумується про природу свого буття та довкілля і виникають магичні ритуали. Тим самим починається духовне життя, яке згодом набуде розвинених сучасних форм –

релігій, мистецтва, літератури, науки. “Холодним” розумом людина планує і здійснює зміни у суспільному житті, які вважає доцільними, засновує ті чи інші інституції, органи управління, заклади освіти або науки, а завдяки почуттям (у тому числі таким як справедливість, любов до близьких або відраза до жорстокості та крові) вона встановлює цілі й напрямки змін.

3. Предмет соціології

Соціологія – не єдина наука, що вивчає суспільство. Низка наукових дисциплін – історія, соціальна філософія, правознавство, соціальна психологія, політологія та ін. – вивчають суспільство в тих чи інших його проявах і, отже, мають спільний об’єкт дослідження. Розмежування наук здійснюється за допомогою виділення *специфічного предмета* кожної з дисциплін. Предмет можна розглядати як той чи інший аспект, сторону, властивість об’єкту, що за узгодженим розподілом праці у науковому співтоваристві, “віддані” для дослідної роботи певній дисципліні. Предмет окреслює межі умовної ніші для наукової дисципліни. У відповідних рамках створюється понятійний апарат науки (система категорій), відпрацьовуються методи пізнання, нарешті, формулюються закони й закономірності, що відбивають взаємозв’язок явищ в об’єктно-предметній сфері. Наприклад, економіка оперує економічними категоріями, користується економічними методами, досліджує економічні закономірності, бо предмет дисципліни обмежений господарською сферою життя людей, економічними відносинами. Правознавство зосереджується на правових відносинах, юридичних інститутах, правозастосуванні тощо. А що вважати предметом соціології, яка не є “вузькою”, галузевою наукою і претендує на певну універсальність?

Погляд класиків соціології

Спочатку (в XIX ст.) специфічний предмет соціології не виділявся, вона розглядалась як *суспільствознавство*, вважалася наукою про суспільство в цілому. Засновник соціології О. Конт розглядав нову науку як систематизацію усіх позитивних знань про суспільство. Щоправда, він поставив завдання перед новою наукою – розкрити таємниці соціального порядку і соціального прогресу. Ось спочатку соціологія власне розумілася як *наука про соціальний порядок і прогрес*. Наприкінці XIX ст. соціологи вже критично ставилися до гасла засновника, бо не вважали порядок і прогрес вичерпними станами суспільства, і замінили “формулу” соціології на вивчення *соціальної організації і соціальних змін* (більш нейтральне і широке формулювання).

Першим поміж соціологів, хто зробив вдалу спробу здійснити розмежування соціології та інших суспільних наук, був французький соціолог Еміль Дюркгейм. Він вважав, що суспільне життя породжує особливу соціальну субстанцію, яку не можна звести ані до психічних, ані до природних (фізичних) явищ, і яка становить безпосередній предмет науки. Цю субстанцію він називав *соціальними фактами* (за аналогією з фізичними, біологічними, психологічними фактами, які відповідно вивчають фізика, біологія, психологія). Французький соціолог вимагав розрізняти індивідуальні факти, що не становлять предмета соціології, і власне соціальні факти. Останні характеризуються масовидністю, об’єктивністю, самостійним (стосовно людини) буттям і можливістю впливу на поведінку індивідів. Так, окремих злочин не цікавить соціолога, а злочинність як усталене явище соціального життя, відображене щорічною кримінальною статистикою, вже становить професійний інтерес для соціолога. Отже, суспільство для соціолога є сукупністю соціальних фактів, які він мусить досліджувати.

Не усі соціологи з власних світоглядних, теоретичних міркувань погоджувалися з подібним трактуванням предмета соціології. Німецький соціолог Макс Вебер вважав, що предметом соціології є *соціальна поведінка людини*, тобто різноманітні соціальні дії вкупі з мотивами, які спонукають індивідів до тієї чи іншої діяльності. Соціальне, з точки зору Вебера, включає також систему *очікувань*. Очікування – це певна вимога, яка звернена до людини, вона є складовою сценарію поведінки. Оскільки людина усвідомлює те, чого від неї очікують інші, виникає ефект *очікування очікувань*. Мотив поведінки таким чином стає

не індивідуалістським, а соціальним. Сплетіння усталених очікувань становить суть соціального.

Ще один відомий німецький соціолог Георг Зіммель запропонував розглядати як предмет соціології так звані *форми усупільнення*. Усупільнення є шляхом входження людини у суспільство через налагодження певних взаємодій з іншими людьми, соціальними групами. Існують певні стандарти поведінки людини стосовно своїх одноплемінників у різних життєвих ситуаціях. Зміст цих акцій може змінюватися залежно від історичного часу, акторів та місця подій. Але форма є доволі стабільною, вона зберігається незмінною протягом тривалого часу. Наприклад, соціальними формами є конфлікт, мітинг, зрада, лекція, мода, жебрак (певна манера поведінки) тощо. Кілька сот подібних форм складають щось на зразок кістяка соціального життя, дають йому визначеність та стабільність. Соціолог власне мусить зосередитися на аналізі цих форм та описах конкретно-історичного змісту соціальних взаємодій.

4.Поняття «соціального»

Соціальному властива універсальність, багаторівнева структура

Більшість сучасних вчених схиляється до думки: *соціологія є науковим вивченням соціального*. Проблема полягає в тому, що сутність соціального має різні трактування. Прикметник “соціальний” використовується для позначення дуже широкого кола явищ. По-перше, цей термін часто використовується як синонім “суспільного”, тобто в максимально широкому значенні цього слова, яке відповідає не предмету, а об’єкту соціології. По-друге, “соціальне” використовується для визначення однієї з основних суспільних сфер. Суспільство поділяється на чотири сфери: *економіка, політика, соціальна сфера, духовне життя*. Соціальна сфера охоплює специфічні форми діяльності людей, пов’язані зі споживанням матеріальних та духовних благ, відтворенням життя й робочої сили. Це – сфера побуту та сімейних стосунків і так звана соціальна інфраструктура (охорона здоров’я, транспорт, торгівля, сфера послуг тощо). “Соціальне” у значенні соціальної сфери є доволі вузьким поняттям, яке не окреслює увесь предмет соціології. Соціологи, наприклад, успішно вивчають сфери політики, виробництва, бізнесу, війська тощо. Ось чому ми зупинимося на специфічному значенні терміна, з якого і починається соціологічна наука.

Під соціальним надалі будемо розуміти *різноманітні форми організації суспільного життя, які повторюються в різних суспільствах, мають універсальне значення, виступають як закономірності формування та розвитку суспільств*. Той факт, що усі люди відносяться до одного біологічного виду, і, можливо, є далекими родичами, спонукає до висновку, що відомі суспільства побудовано на одних або близьких принципах. Доказом останнього є підсумки історичного експерименту. З часів Марко Поло, Магелана і Колумба люди різних рас та цивілізацій нібито знову знайомилися між собою. В епоху Великих географічних відкриттів з’ясувалося, що в ізоляції, за відсутності інформації та зразків для наслідування, виникли схожі культури та суспільства, які мали ті ж самі інституції: державу, королівську владу, військо, приватну власність та торгівлю, релігію, жертвоприношення, храми та піраміди тощо. Це зайвий раз підтверджує тезу про наявність в усіх відомих суспільствах спільних форм організації колективного життя, які соціологи і вважають предметом своєї науки.

Соціологія, вивчаючи соціальне, набуває як наукова дисципліна універсального характеру. По-перше, усі цивілізації, культури, народи як сучасні, так і ті, що були у стародавні часи, існували й продовжують розвиватися на спільному соціальному ґрунті з точки зору внутрішніх принципів побудови суспільства. В різних країнах сьогодні спостерігається достатнє розмаїття в реалізації загальних принципів і форм соціального, але соціологічні теорії будуються на “наднаціональному рівні”, так, щоб мати універсальні підходи й інструменти для відображення й пояснення соціальної картини. По-друге, соціологи “займаються” усіма аспектами і сферами людського життя, бо принципи організації людських колективів є *інваріантними* або подібними і стосовно економічної діяльності, і військової, і правоохоронної, і культурної, і спортивної тощо.

Цим, зокрема, соціологія принципово відрізняється від юридичних та економічних наук, які вивчають конкретні сторони суспільства, типи суспільних стосунків або інституції. Так, соціолог, оперуючи загальними закономірностями побудови соціальної групи або соціальної організації, може з однаковим успіхом досліджувати і проблеми заводського колективу, і армійського підрозділу, і футбольного клубу, і театральної трупи, і підрозділу міліції. Отже, соціологія існує тому, що колективне життя людей у всіх його проявах (сучасних і минулих) має під собою універсальну або схожу соціальну базу. Вона і є предметом соціології.

Предмет соціології – соціальне – має доволі складну внутрішню структуру. Принаймні, можна виділити кілька ієрархічних рівнів соціального. Відомий сучасний англійський соціолог Ентоні Гідденс у популярному підручнику з основ соціології дає наступне визначення соціології: “... це вивчення соціального життя людини, груп людей та суспільств” [5, с.16]. Звернімо увагу на послідовність визначення. Автор підкреслює багаторівневий характер предмета соціології. Можна виділити чотири основні рівні соціального – *мікро-, мезо-, макро-*, а також *інтернаціональний рівень*. На першому (мікрорівень) – безпосереднім предметом соціології є *соціальна поведінка* людини, тобто дії, що зумовлені соціальним, а також відхилення від прийнятих у суспільстві норм та стандартів, правил поведінки. До цього вихідного рівня треба віднести й базові форми соціального, які безпосередньо пов’язані з людиною та її місцем у соціальному просторі: соціальні позиції, ролі, статуси тощо. На другому (середньому) рівні соціальне набуває форми соціальних груп, інститутів, організацій, які, по-перше, виступають “керуючими інстанціями” щодо поведінки людей, по-друге, складають соціальну й інституційну структури суспільства. Третій щабель (має також назву соціетального) – це рівень суспільства у цілому, предметом тут є загальні закономірності існування та трансформації суспільств, а також окремі макросоціальні соціокультурні явища і процеси: урбанізація, індустріалізація, злочинність, сексуальна революція тощо. Останній, четвертий рівень, стосується міжнародних взаємин та існування наднаціональних феноменів: регіональних, політичних, релігійних та культурних спільнот. Він особливо актуалізується у процесі так званої глобалізації – зближення народів, культур, цивілізацій, виникнення інтенсивних економічних, культурних, інформаційних та людських обмінів. Тут предметом виступає те, що Іммануель Валлерстайн (відомий сучасний американський політолог і соціолог) визначає як “*світо-системи*”, у тому числі й відповідні процеси – глобалізація, інтернаціоналізація, міжнаціональна комунікація, трансформація міжнародних стосунків, акультурація тощо.

У курсі Загальної соціології виклад матеріалу подано за схемою, що в цілому відповідає багаторівневій структурі соціального. У другому розділі розглянуто перший рівень соціального – його елементарні (базові) форми, соціальна поведінка та її регулятори. Це дозволяє опанувати основні, родові категорії соціології, що використовуються для вивчення більш складних форм соціального. У третьому та четвертому розділах розглядаються відповідно соціальні й інституційні структури, тобто увага фокусується на мезорівні соціального. П’ятий розділ охоплює макросоціальний (соціетальний) рівень – суспільство, суспільні зміни, деякі специфічні явища і процеси цього рівня.

Соціальне має “тверду” й “м’яку” складові. Перше становлять різноманітні морфологічні (матеріальні), кількісні характеристики і аспекти, друге – сукупність ідей, ідеологій, цінностей, а також повсякденні уявлення й наукові знання, що не мають матеріальної “ваги”, але саме вони часто визначають сутність людського буття й існування колективів. Так, структура населення країни за різними поділами, наприклад, кількісні характеристики соціальних груп, з яких складається суспільство, відноситься до “твердої” складової соціального і, безумовно, усе це становить предмет соціології. Але так само предметом є поширені уявлення, ціннісні орієнтації, традиції, громадська думка, соціальні настрої, культурні та ідеологічні прояви як населення в цілому, так і окремих соціальних груп.

“Робоче” визначення соціології

Стисло *соціологію можна визначити як науку про соціальне*. Отже, соціолог займається науковим вивченням соціального. Але що таке соціальне? Вище з цього приводу уже було зроблено деякі припущення, підсумуємо сказане. По-перше, соціальне включає усі стандартні, універсальні форми колективного існування людей. По-друге, важливішими формами соціального є соціальна дія (поведінка), соціальні групи, інститути й організації, нарешті, суспільство та певні загальнорозповсюджені явища і процеси. Іноді дослідники визначають соціологію на підставі якоїсь однієї форми соціального, наприклад, як науку про соціальні структури або соціальні групи та закономірності їх існування. Це не є помилковим судженням, хоча й дещо вузьким по суті, бо соціальне не зводиться до соціальних груп. Але, дійсно, групи є важливішим “стовпом” соціального. Другим “стовпом” соціального є соціальні інститути – штучні настанови, які регулюють поведінку людей. “Інституційний напрямок” у соціології потужно представлено великою кількістю друкованих робіт і досліджень. Він дозволяє як теоретизувати з приводу інститутів, так і вивчати конкретні інститути – державу, сім’ю, право, освіту, релігію тощо. Значний пласт соціального пов’язаний з функціонуванням так званих соціальних організацій, які роблять діяльність людей більш ефективною, сполучають зусилля сотень і тисяч осіб. Соціальними є також типові *явища і процеси*, де переплітаються, трансформуються групи, інституції, організована діяльність людей. На цій підставі соціологи, наприклад, вивчають злочинність, урбанізацію, соціальне розшарування й нерівність, бідність тощо. Нарешті, соціологи не можуть оминати й елементарні форми, “цеглинки” соціального – соціальний статус, соціальну позицію і диспозицію, елементи людської поведінки, саме ті її форми, що є стандартними та зумовленими колективним життям. Таким чином, *соціологію можна визначити як науку про стандартні, універсальні форми суспільного життя*, або у розширеному варіанті – *про соціальну поведінку, соціальні групи, інститути, організації, суспільства в цілому, а також певні соціальні явища, процеси та зміни у суспільствах*. Соціальне включає багато різних чинників, воно нагадує устрій корабля з багатьма відсіками, що не дають суспільству “тонути” навіть за кризових обставин. Перерахувати усі складові соціального у визначенні суті дисципліни є неможливим і обтяжливим. Наведене вище визначення будемо вважати “робочим”, бо воно дає загальне уявлення про соціальне і одночасно містить перелік основних напрямків вивчення основ соціологічної науки.

Разом з цим існують інші визначення предмету соціології, а саме :

Предмет соціології (Ядов) – це уся сукупність соціальних зв’язків і відносин у соціальних системах, що реалізується в законах через систему механізмів соціальної взаємодії.

Якуба О.О. Під предметом соціології розглядає **суспільство** як цілісний організм, соціальні механізми його функціонування й розвитку.

Вивчення соціальних взаємодій може відбуватися:

на мікро-рівні - міжособиста взаємодія,

на мезо-рівні - групова взаємодія,

на макро-рівні - взаємодія в масштабах суспільств, соціальних систем.

Соціальні механізми – це складні взаємодії соціального цілого, особливі й одиничні. Це взаємодія факторів, що приводять у рух, що викликають розвиток.

Які фактори, зв’язки вивчає соціологія.

Основним фокусом соціології є соціальна група. Особистість вона вивчає не як унікальне утворення, а як представника якої-небудь соціальної групи.

Соціальні групи розглядаються в соціології з позицій їхнього місця в системі соціальних зв’язків. Таким чином, розглядається складна система соціальних зв’язків:

- Особистість - група
- Групи - один з одним
- Особистості, групи - і соціального цілого
- Суспільства - і природи

Ми постійно вживаємо термін «соціальне», але він має неоднозначне тлумачення:

«соціальне» уживається як синонім «суспільному» - гранично широке значення - для використання в соціології неможливо, оскільки й економічні, і політичні, і юридичні... відносини складаються в суспільстві й можуть бути названі суспільними. Тоді соціологія - наднаука, що вивчає все й не має свого власного предмета вивчення?

термін «соціальна» використовується для виділення однієї зі сфер громадського життя, що існує поряд з економічною, політичною й духовною. Соціальна сфера охоплює особливі форми діяльності людей, пов'язані зі споживанням матеріальних і духовних благ, з відтворенням робочої сили. Це - сфера побуту й сімейних відносин. До неї відносять соціальну інфраструктуру: охорону здоров'я, транспорт, торгівлю... Це - вузьке поняття, й теж не зовсім підходить. Спеціальні галузі соціології вивчають і економічну, і політичну сфери діяльності.

«соціальні» - частина суспільних відносин, пов'язана із взаємодією людей, з інтеграцією їх у спільноти, що функціонують в упорядкованих структурах у конкретних умовах місця й часу. Будь-яка система суспільних відносин (економічних, політичних, релігійних, ...) стосується відносин людей друг до друга й до суспільства, тому кожна із цих систем має свій чітко виражений соціальний аспект.

Таким чином, людина не може жити окремо, а вступаючи у взаємодії з іншими вона упорядковує свої відносини, організує їх за певними правилами, принципам, закріплює найважливіші й стежить за їхнім збереженням і передачею. Ці принципи мають відому універсальність і стійкість (існує безліч різних суспільств, але скрізь є родина, закони, влада, любов, дружба, конфлікти...).

Від інших наук соціологія відрізняється й тим, як вона вивчає суспільство. Соціологія вивчає суспільство через призму людської діяльності.

Контрольні запитання і завдання для самопідготовки

1. Чого недостає високорозвиненим тваринам для того, щоб вони мали суспільні відносини?
2. Дати визначення предмету та об'єкту вивчення науки.
3. Наведіть приклади наук, що мають спільний об'єкт та різні предмети дослідження.
4. Про соціологію кажуть як про "науку індустріальної епохи". Чому виникла така думка?
5. В яких значеннях використовується слово "соціальне"?
6. Порівняйте предмети соціології й історії, соціології і психології, соціології й права.

Тема 4. Функції соціології та структура соціологічного знання

Функції соціології

Мета лекції : студенти мусять

- вміти розрізняти теоретичні та емпіричні напрямків вивчення соціального,
- вміти пояснити пізнавальну та управлінську функцію соціології,
- формулювати завдання соціології в межах виконання функції прогнозування, інструментальної та світоглядно-освітньої,
- вміти пояснювати складність соціально-технологічної функції соціології,
- знати міждисциплінарні зв'язки соціології,
- розуміти сутність, особливість розкриття, характер дії соціальних законів та закономірностей.

Питання до лекції :

- 1. Функції соціологічного знання.**
- 2. Міждисциплінарні зв'язки соціології.**
- 3. Соціальні закони і закономірності.**

1. Функції соціологічного знання

Засновники соціології вважали, що призначення соціології полягає в тому, щоб відкрити дійсні, об'єктивні закони побудови та розвитку суспільства і надалі свідомо (за допомоги наукового знання) здійснювати суспільні перетворення, використовувати дані соціології в законотворчості та політиці. Отже, соціологія повинна була відкрити людям очі на суспільство, мусила, образно кажучи, зробити їх зрячими щодо умов соціального буття, власної поведінки та покращити суспільні відносини. Перед соціологією і соціологами ставилося, безперечно, надзавдання; можливості і функції нової науки дещо міфологізувалися, перебільшувалися. Але посилений акцент на значенні соціології для суспільства і людей мав і позитивний бік, бо привернув до науки увагу громадськості, надихнув на віддану працю цілі генерації науковців. Соціологія врешті-решт не зробила переворот у суспільстві, але і не загубилася у розмаїтті наукових напрямків та ідей. Вона завоювала стійкий авторитет і визнання, власне місце в системі соціальних та гуманітарних дисциплін.

Перевагою соціології є збалансованість двох полюсів, які має кожна наукова дисципліна, – *теоретичного і емпіричного* напрямків вивчення соціального. З одного боку, соціологи поглиблюють, розвивають теорії, які пояснюють механізми суспільного життя, принципи, на яких засновані певні соціальні явища і тенденції, формулюють відповідні закони і закономірності; з іншого – вони збирають і аналізують емпіричні факти, перетворивши соціологічне спостереження, польовий експеримент на справжню науку. Сьогодні соціологія не є кабінетною наукою, вона відповідає на виклики складних суспільних явищ та процесів і внутрішньо розвивається. Вже на початку ХХ ст. соціологи усвідомлюють неперспективність подальших теоретичних дискусій без вивчення соціального життя таким, яке воно є, без застосування емпіричних методів. Фактичний матеріал, первинні спостереження, різноманітна соціальна інформація у свою чергу дають можливість оцінювати справедливість теорій, приймати чи відкидати гіпотези. Загальним гаслом для соціології стає несприйняття теоретичних конструкцій, якщо вони не обґрунтовані емпірично, тобто їх не підтверджують ретельно проведені спостереження за соціальним життям, поведінкою людей. Соціологія в першій половині ХХ ст. розгалужується, виникають і стрімко розвиваються окремі *галузі соціологічного знання*, а соціологи спеціалізуються на певних сферах соціального життя або проблемах, які розв'язує соціологія. У фокус професійних інтересів потрапляє соціальна організація сучасного міста, різні вікові групи населення, класи і декласовані прошарки, вивчається становище різних меншин та пригноблених груп, злочинність і наркоманія, досліджується функціонування різних соціальних інститутів – релігії, держави, поліції, освіти, науки, кіно тощо. Усе це відбилося на структурі соціологічного знання, воно ускладнюється, і

цей процес є доволі динамічним і по сьогодні. Власне, на початку третього тисячоліття *соціологія вже складається з низки соціологічних дисциплін та напрямків*. Складність сучасного суспільства, соціального як предмета соціології стає причиною постійного розгалуження соціологічного знання. Функції та структуру соціологічного знання треба розглядати у взаємозв'язку, бо призначення соціології реалізується через структурні елементи, напрямки, за якими розвивається сучасна соціологія. Розглянемо кожну функцію і структурний рівень окремо.

Пізнавальна функція

Вона властива будь-якій науці. Кінцевий “продукт” наукового пошуку – *істина*, нові знання, закони і закономірності, які розкривають таємницю природи і суспільства. Основне призначення соціології полягає в тому, щоб безперервно поповнювати скарбницю соціального знання і використовувати її для практичних потреб суспільства. Соціологам властиво: (1) робити *описи різноманітних соціальних явищ*, використовуючи спеціальну термінологію та певні погляди на суспільство; (2) *виявляти та аналізувати фактори соціального життя* зв'язки між соціальними явищами, встановлювати вплив тих чи інших чинників на процеси і зміни у суспільстві, (3) *формулювати соціальні закони та закономірності*, (4) знаходити методи *контролю за тими чи іншими тенденціями* у суспільстві або з метою їх підтримки та розвитку, або у напрямку протидії та приборкання (соціально негативні процеси). Авторитет і популярність соціології визначається тим, що її надбання знаходять практичне використання, застосовуються у сфері політики та адміністрування, менеджменту, економіки та бізнесу, соціального планування та розвитку, системі народної освіти, у військовій та правоохоронній діяльності. Напрямки пізнавальної діяльності сучасної соціології є різноманітними. Соціологи, образно кажучи, тримають свою руку на пульсі суспільства, стежать за змінами та тенденціями, реагують на появу нових форм та умов соціального життя. Жодна цивілізована країна сьогодні не може обійтися без *вивчення громадської думки* в межах різноманітних опитувань, моніторингів. Пізнавальна функція є базисною. Її реалізація відкриває можливість здійснювати різноманітні похідні функції: складати прогнози, давати поради управлінцям, розробляти соціальні технології та реалізувати соціологічне знання у різних практичних галузях, наприклад, займатися соціальною роботою, паблік-релейшнз, а також пропагувати соціальні знання через систему народної освіти.

Функція прогнозування

Соціологи, вивчаючи сучасне, соціальні закономірності, можуть зробити *науковий прогноз* на майбутнє. Правда, глобальних прогнозів, що стосуються майбутнього людства, окремих країн і народів, соціологи не дають. Це – сфера так званої футурології, яка не є суто науковою дисципліною. Соціологи роблять передбачення з окремих проблем, явищ, подій. Наприклад, великою популярністю користуються прогнози соціологів щодо результатів виборів, референдумів, плебісцитів. Соціологи – не пророки і не астрологи. По-перше, вони виходять із наукового аналізу і виявлених тенденцій; по-друге, свої передбачення роблять не в категоричній формі, а у вигляді ймовірного прогнозу. Наукові прогнози часто оформлюються у вигляді альтернативних сценаріїв подій, тобто створюється так зване *віяло альтернатив* від оптимістичного до песимістичного прогнозу і зазначаються фактори або умови, за яких може здійснитися той чи інший сценарій.

Управлінська функція

Безпосередньо управлінням соціологи не займаються і адміністративно-управлінські функції не виконують. Управління – це процес прийняття управлінських рішень, що включає процедуру вибору з кількох можливих варіантів. Оптимальне рішення залежить від кількох факторів, серед яких чільне місце посідає наявність у керуючого органу або уповноваженої особи достовірної та повної соціальної інформації щодо об'єкта управління. Обсяг, якість і характер інформації визначають ефективність управління і зміст прийнятих рішень. *Соціальна інформація* – це поле діяльності соціологів. Їм до снаги збирати, обробляти, аналізувати різноманітну інформацію стосовно соціального та його тенденцій й подавати дані та рекомендації в органи управління, окремим керівникам для прийняття оптимальних рішень. В Україні послугами соціологічних служб

користуються і Президент, і Верховна Рада, інші органи державної влади та самоврядування; споживачами соціологічної інформації є політичні партії, комерційні структури – банки, виробничі корпорації, страхові компанії, що працюють з населенням. Останнім часом спостерігається значний інтерес до даних соціологічних досліджень з боку керівництва МВС України. Визнано пріоритетними такі показники, як задоволення роботою органів міліції з боку населення, ступінь довіри до правоохоронних органів, готовність населення до співпраці з правоохоронцями. Ці показники, які визначаються за допомогою соціологічних методів, визнано за провідні критерії діяльності органів внутрішніх справ. Їх визначення – не самоціль, бо вони слугуватимуть виробленню управлінських рішень на подолання недоліків і покращання іміджу міліції.

Світоглядно-освітня функція

Соціологи, зосередивши “у своїх руках” соціальне знання, несуть відповідальність за формування наукового світогляду у громадян і поширення наукового погляду на соціальні явища в суспільстві. Для цього вони застосовують різні засоби: видають популярні книжки, друкуються у масових періодичних виданнях, з’являються на екранах телевізорів. Але найбільші можливості для реалізації вказаної функції відкриває система освіти. В Україні до навчальних планів вищих навчальних закладів як обов’язкову дисципліну введено вивчення основ соціології. Соціологічне просвітництво має практичне значення, хоча позитивні наслідки пропаганди соціологічних знань не є моментальними, а проростають поступово. Вони зорієнтовані на підтримку соціального порядку, демократії, усвідомлення таких фундаментальних понять, як свобода і права людини.

Соціально-технологічна функція

Це найперспективніша функція соціології, вона означає конструювання соціальних процесів, розробку соціальних технологій. Традиційні функції соціології пов’язані з реєстрацією соціальних явищ і процесів. Соціально-технологічна функція якісно відрізняється від традиційного призначення науки. Тут соціолог виступає як конструктор або архітектор соціуму. Це – необхідно, наприклад, при проектуванні нових установ, організацій, для корегування управлінських структур, при розробці і здійсненні різноманітних соціальних програм. Так, програми “Зайнятість населення” або “Соціальна допомога малозабезпеченим” можуть здійснюватися різноманітними методами з різною ефективністю. Соціально-технологічний підхід передбачає розробку структури соціальної роботи з безробітними чи малозабезпеченими громадянами на основі соціологічних знань і аналізу соціальної інформації. Технологізація соціальних практик – шлях до впорядкування різноманітних виробничих і позавиробничих процесів на основі сучасних соціологічних уявлень про соціальні організації, поведінку людини, системи управління тощо.

Інструментальна функція

В межах соціології розроблено комплекс методичних засобів для проведення *конкретно-соціологічних досліджень* (докладно про це див. у главі 3). Соціологи називають інструментарієм конкретні методики, за якими проводяться ці дослідження. Методична база емпіричної соціології постійно вдосконалюється і становить порівняно самостійну сферу розвитку соціології. У цьому пункті соціологічна діяльність найбільш щільно переплітається з інтересами інших соціальних та гуманітарних дисциплін, бо соціологічні методи мають універсальний характер і можуть бути використані спеціалістами будь-якого профілю, якщо виникає завдання, пов’язане зі збиранням, обробкою, аналізом соціальної інформації.

2. Міждисциплінарні зв’язки соціології.

Успіхи соціології до певної міри зумовлені використанням досягнень суміжних соціальних і гуманітарних дисциплін і, навіть, розвитком математики та електронної обчислювальної техніки (комп’ютери та програмне забезпечення). Є кілька форм взаємодії соціальних дисциплін.

По-перше, більш загальні дисципліни є “донорами” теорій та методологій. У цьому сенсі теоретична соціологія досить щільно пов’язана із соціальною філософією, бо остання може бути джерелом світоглядних і теоретичних ідей. Одночасно соціологічні теорії є певним фундаментом для побудови історичних, юридичних, політологічних концепцій. Таким чином По відношенню до багатьох вона виступає як методологічна основа, як система більш загальних, абстрактних знань. Категорії соціології часто використовуються в інших науках: конфлікт, соціальна організація, соціальна група.

По-друге, існують суміжні, міждисциплінарні сфери пізнавальної діяльності, розташовані так би мовити *на зламі двох або кількох дисциплін*. Тут відбуваються інтенсивні обміни ідеями, категоріями, теоріями. Так, соціологія і психологія “зблизилися” у сфері соціальної психології, яка вивчає психологію колективної поведінки, так звану групову динаміку. Соціологія розвиває низку “прикордонних” напрямків, які є дотичними до політології, економіки, права: соціологія політики, економічна соціологія, соціологія праці, соціологія права, соціологія злочинності.

По-третє, соціальні дисципліни обмінюються емпіричними даними, фактичними відомостями про суспільство. Для соціологів дуже важливими є історичні відомості, ці факти можуть підтверджувати або спростовувати соціологічні гіпотези. Соціологи широко використовують дані соціальної статистики, демографічні спостереження. У свою чергу соціологія є “донором” для інших соціальних дисциплін з точки зору поширення результатів конкретно-соціологічних досліджень. Особливу зацікавленість у цьому відношенні мають політологи, етнологи, демографи. В рамках соціології розробляються універсальні методики збору і обробки інформації, які використовуються представниками інших наук – економістами, політологами, юристами. Отже, ситуація складається таким чином, що дослідник-соціолог має збагатитися теоріями, методами, категоріями інших соціальних дисциплін, принаймні, тих, які так чи інакше висвітлюють об’єкт його зацікавлення. Але і цього замало, бо сучасний рівень емпіричних досліджень вимагає від дослідника певних знань у царині математичної обробки даних, вміння працювати з комп’ютерами, навичок використання комп’ютерних програм. Соціолог мусить знати правила групувань даних, визначення різноманітних середніх величин, побудови графіків, обчислювання коефіцієнтів та індексів, нарешті, розуміти основи теорій імовірностей та кореляцій. Вузкий професіоналізм, спеціалізація вчених на конкретних напрямках були викликані логікою розвитку сучасної науки, але вони мусять доповнюватися широкою ерудицією, обізнаністю щодо того, чим займаються “сусіди”, чого саме досягли інші соціальні дисципліни.

Соціологія і філософія:

Загальне

1. Вивчення суспільства як цілісного організму

Відмінність

У філософії – умоглядність, в соціології – конкретність

У філософії застосовуються теоретичні методи, в соціології – як теоретичні, так і емпіричні.

Філософські дослідження дозволяють давати відповіді при рішенні глобальних, загальних проблем, соціологічні – для вирішення конкретних, приватних питань.

Філософія розглядає суспільство як специфічну частину всесвіту і користується іншими, гранично загальними поняттями і категоріями. Вона дивиться, як в суспільстві діють загальні філософські закони (наприклад, основний закон філософії стосовно суспільства розглядається як питання про співвідношення суспільного буття і суспільної свідомості).

Соціологія і історія:

Загальне
1. Аналіз історичного процесу як єдиного цілого

Відмінність
1. Історія звертає увагу на унікальність подій, явищ, для соціології головне виділити те, що повторюється, типове, закономірне у ряді соціальних явищ, подій і процесів.
2. Історія вивчає минуле.
Соціологія – сьогодення.

Соціологія і соціальна антропологія:

Соціальна антропологія вивчає прості, доіндустріальні (примітивні) культури і суспільства для визначення процесів розвитку і походження людського роду і людської культури. Соціологію цікавлять всі сучасні суспільства незалежно від їх типів.

Співвідношення соціології і галузевих дисциплін можна розглянути на прикладі співвідношення соціології і політології

Зв'язок цих дисциплін визначається тим, що по-перше: соціальні спільноти, організації, інститути є найважливішими суб'єктами і об'єктами політики. По-друге, політична сфера – одна з основних сфер життєдіяльності особи і тих спільнот, до яких вона належить. По-третє, політика як широке, складне, багатогранне явище виявляється у всіх сферах суспільного життя і багато в чому визначає розвиток суспільства в цілому.

Різниця полягає в тому, що політологія вивчає одну сферу суспільства – політику, а соціологія – взаємозв'язок сфер. Крім того, соціологія вивчає соціальну реальність, соціальне життя суспільства, політологія – політичне життя суспільства.

Кожна з цих наук по-своєму підходить до вивчення навіть одних і тих же явищ. Наприклад, при вивченні такого соціального феномена як цивільне суспільство відмінність соціології і політології полягатиме в наступному:

	<u>Соціологія</u> :	соціальна структура		
		статус	різних	соціальних груп
Цивільне суспільство	їх взаємодія			

Політологія: права і обов'язки громадянина, місце, роль і функції політичних інститутів і організацій (держави, партії)

Соціологія і економічні науки (а також інші спеціальні науки):

Вивчають не суспільство як цілісну соціальну систему, а ту або іншу його частину, сферу. Але з іншого боку, соціологія спирається на теоретичні дослідження цих наук, наприклад, при вивченні того, як позначається розвиток виробництва на змінах в суспільстві, на соціальній структурі, поведінці людей, в той же час зміна відносин між людьми може впливати на продуктивність. Тобто соціологію цікавить в економічній сфері соціальне, тобто те, що стосується взаємин груп людей, поведінки особи.

Таким чином соціологія тісно пов'язана зі всіма соціально-гуманітарними дисциплінами.

3. Соціальні закони і закономірності

Будь-який закон, що формулюється в межах наукової дисципліни, відображає стійкі причинно-наслідкові зв'язки. Кожен учень знає закони Ома і Архімеда – це фізичні закони. Соціологія спрямована на виявлення *соціальних законів*, які встановлюють необхідний зв'язок між соціальними явищами та процесами. Більшість фізичних законів мають динамічний характер (якщо присутній фактор А, то неминуче настає подія Б). Це – жорсткий, обов'язковий зв'язок явищ, який ні в якій мірі не залежить від свідомості або поведінки людей. Соціальне є набагато складнішим предметом, ніж процеси у неживій природі. Суспільства складаються з людей, які мають розум, волю, певну свободу у своїх діях. Трапляються навіть випадки, коли поведінка особи позначена алогічністю, абсурдністю, передбачити подібні дії важко. Суспільне життя, безперечно, тримається на інших принципах порівняно з основами фізичних систем. Не можна не враховувати

плюралістичність (різноманітність, неоднозначність) соціального життя. Ось чому соціальні закони переважно набувають іншої форми – так званих *соціальних закономірностей*. Вони діють як тенденції в соціокультурних системах, їх справедливість підтверджується соціальною статистикою (їх ще називають статистичними закономірностями); вони слухні для певних спільнот людей, а не для кожної особи персонально. Наприклад, соціолог шляхом опитування великої кількості чоловіків і жінок, або у процесі вивчення документів встановив таку закономірність: зростання економічної самостійності жінок підвищує можливість розриву шлюбу. Чи це означає, що просування по службі, надбавка до зарплати, вдалий бізнес дружини автоматично приводить до розпаду конкретної сім'ї? Звичайно, ні. Закономірність проявляється як тенденція і може бути виявлена шляхом вивчення історії достатньо великої кількості сімейних пар. Стосовно конкретної сім'ї ця закономірність виступає як гіпотетичний прогноз, абстрактна ймовірність. До речі, такий прогноз (ймовірний) супроводжує будь-який шлюб. Статистика свідчить, що на 100 шлюбів у великих містах припадає 50–70 розлучень. Соціологи формулюють велику кількість подібних емпіричних закономірностей. Фактично кожне емпіричне дослідження націлене на пошук подібних закономірностей. Якщо напередодні виборів президента країни соціологи шляхом масового загальнонаціонального опитування з'ясували, що за кандидата X буде подано 40% голосів, за Y – 50%, а 10 відсотків виборців проголосують проти обох претендентів, то тим самим встановлено електоральну закономірність – закон розподілу симпатій виборців. Щоправда, така закономірність має ситуативний сенс, бо на наступних виборах розподіл голосів буде іншим.

Динамічні соціальні закони також існують, вони відносяться до фундаментальних основ соціального устрою. Так, соціальна стратифікація, нерівність становища людей у соціальному просторі можуть розглядатися як загальносоціальний закон, бо соціологам не відомі такі періоди або типи суспільства, в яких соціальний простір був би організований по-іншому. Закономірності та закони можна поділити за масштабом їх дії. Поряд із загальносоціальними можуть існувати більш конкретні та специфічні закони, дія яких обмежена тим чи іншим інститутом, спільнотою, історичним періодом тощо.

Таким чином ядро всякої науки складають її закони.

Закон – це істотний зв'язок або істотне відношення, що володіє загальністю, необхідністю і повторюваністю за даних умов. Соціальний закон – це вираз істотного, необхідного зв'язку соціальних явищ і процесів, перш за все зв'язків соціальної діяльності людей або їх дій. Соціальні закони виражають стійку взаємодію сил, яка розкриває суть явищ і процесів.

Досліджувати соціальні закони і закономірності – означає встановити істотні і необхідні зв'язки між різними елементами соціальної сфери.

Класифікація законів.

Виділяються дві основні групи соціальних законів. Першу складають закони і закономірності, що характеризують взаємодію між різними соціальними структурами і їх елементами. До них відносяться закони визначальної ролі суспільного способу виробництва, що визначає ролі продуктивних сил в економічних відносинах, закономірності переходу від одного суспільного пристрою до іншої. Закони взаємодії, по суті, виявляють найбільш загальні тенденції розвитку суспільства і визначають його розвиток і функціонування.

Другу групу утворюють закони і закономірності, обумовлені обставинами, що конкретно склалися, різними чинниками і умовами, залежними від волі і дії складових товариство людей, класів, шарів і груп. Це закони детерміації. Якщо перша група законів визначає закономірності історичного розвитку, що виявляються при розгляді історичних епох, великих періодів, то друга група характерна для аналізу коротких періодів розвитку суспільства.

Закони взаємодії (розвитку суспільства) і закони детерміації соціальної діяльності дозволяють встановлювати істотні і необхідні зв'язки між різними елементами

соціальної сфери. Вони визначають відносини між різними індивідами і общностями.

Закони розрізняються за часом дії

Загальні – що діють у всіх суспільних системах.

(Закон вартості і товарно-грошових відносин, закон економії часу).

Специфічні — що діють в рамках однієї або декількох суспільних систем.

(Закон переходу від одного типу суспільства до іншого, закон розподілу на класи, закон первинного накопичення капіталу)

Закони розрізняються по ступеню спільності.

Закони — що характеризують розвиток соціальної системи в цілому.

Закони — що визначають розвиток окремих елементів соціальної системи: класів, груп, націй і т.д.

Закони розрізняються за способом їх прояву:

Динамічні — визначають напрям, чинники і форми соціальних змін, фіксують жорсткий, однозначний зв'язок між послідовністю подій в конкретних умовах

Статистичні (стохастичні) — відображають тенденції при збереженні стабільності даного соціального цілого, які обумовлюють зв'язок явищ і процесів не жорстко, а з певним ступенем вірогідності. Фіксує лише індивідуальні відхилення від заданої динамічним законом лінії руху. Характеризують не поведінку кожного об'єкту в досліджуваному класі явищ, а деяку властивість або ознаку, властиву класу об'єктів в цілому. Встановлюють тенденцію поведінки даного класу об'єктів відповідно до їх загальних властивостей і ознак.

Причинні — фіксують строго детерміновані зв'язки розвитку соціальних явищ (для підвищення народжуваності треба поліпшити соціально - побутові умови життя).	Функціональні — відображають такі взаємні залежності між соціальними явищами, що емпірично спостережувані та строго повторюються.
---	---

Закони, що встановлюють вірогідність зв'язків між соціальними явищами.

Приклад: спосіб виробництва при переході від	Приклад: Залежність продуктивності праці від
--	--

Приклад: демографічні процеси, процеси текучості кадрів.
Зростання економічної самостійності жінок підвищує вірогідність розлучень.

однієї соціально-економ. формації до іншої.

кваліфікації; знань від активності на заняттях.

Закони розподілу ролевих функцій в сім'ї

Або закон про визначальну роль буття по відношенню до свідомості.

Типологія соціальних законів по формах зв'язків (5 категорій)

I категорія. Закони, що відображають інваріантне (що не змінюється) співіснування соціальних або пов'язаних з ними явищ. Т. е. якщо є явище А, то обов'язково повинно бути і явище Б. Одне явище з неминучістю обуславлює інше. Наприклад, влада і насильство, держава і підпорядкування. (Приклад: При тоталітарному управлінні обов'язково є латентна опозиція).

II категорія. Закони, що відображають тенденції розвитку. Вони відображають спрямованість соціального об'єкту до певного стану за наявності відхилень, коливань, протидії різних чинників і сил. Закон-тенденція сприяє встановленню кількісної оцінки ступеня відхилення. Так, добробут суспільства визначається рівнем споживання більшості населення. Закони тенденції обумовлюють динаміку структури соціального об'єкту, перехід від одного порядку взаємин до іншого. Ця визначальна дія попереднього стану структури на подальше носить характер закону розвитку.

III категорія. Закони, що встановлюють функціональну залежність між соціальними явищами. Вони забезпечують збереження конкретної системи у відносно стійкому стані, в той же час створюють передумови переходу від одного стану до іншого (через рухомість її елементів). Ці закони характеризують варіабельність системи, можливість приймати різні стани.

Якщо закони розвитку обумовлюють перехід від однієї якості соціального об'єкту до іншої, то закони функціонування формують передумови для цього переходу.

(Приклад: Чим активніше студенти працюють на заняттях, тим краще вони володіють учбовим матеріалом).

IV категорія. Закони, що фіксують причинний зв'язок між соціальними явищами.

(Приклад: Необхідною умовою підвищення народжуваності в країні є поліпшення соціально-побутових умов для жінок, рівень професіоналізму працівника безпосереднє впливає на якість виконуваних їм робіт).

V категорія. Закони, що виявляють можливість зв'язку між різними соціальними явищами (імовірнісні закони).

(Приклад: Зростання економічної самостійності жінок підвищує вірогідність розлучень; нестабільність економічного розвитку підвищує вірогідність правопорушень, рівень злочинності; зростання алкоголізму в країні підвищує вірогідність дитячої патології).

Соціальні дії характеризуються випадковою величиною. Ці випадкові величини в сукупності утворюють якусь середню рівнодіючу величину, яка виступає як форма прояву соціального закону.

Соціальна закономірність не може виявлятися інакше як в середній, суспільній, масовій закономірності при взаємодії індивідуальних ухилень в ту або іншу сторону.

Для виявлення середньої рівнодіючої необхідно:

- 1). Встановити спрямованість дій схожих груп людей в однакових умовах;
- 2). Встановити систему соціальних зв'язків, рамками яких ця діяльність обумовлюється;
- 3). Встановити ступінь повторюваності і стійкості соціальних дій і взаємодій груп осіб в умовах даної соціальної системи функціонування.

Якщо ми спостерігаємо за однією людиною – ми закон не побачимо. Якщо ми спостерігаємо множину, то з урахуванням відхилень у кожного індивіда в тому або іншому напрямі, одержуємо результуючі, тобто закономірність.

Соціальні закономірності вірні для певної спільності людей, а не для окремої людини персонально. Володіючи свободою волі, ми можемо поступати відмінно від інших, проте в більшості випадків ми поведимося так само, як і все (вплив культури, соціалізація, раціональність.). Їх імовірнісний характер пояснюється

Наявністю вільної волі у діючих суб'єктів

Величезною кількістю чинників, що роблять вплив на дії, думки, відносини людей. Все їх врахувати просто неможливо.

За своєю суттю соціальні закони представляють з себе об'єктивні правила, регулюючі взаємодію людини і суспільства.

Соціальний закон можна визначити як "відносно стійкі і систематично відтворні відносини між народами, націями, класами, соціально-демографічними і професійними групами, а також між суспільством і соціальною організацією, суспільством і трудовим колективом, суспільством і сім'єю, суспільством і особою, містом і селом, соціальною організацією і особою і т.п." Соціальні закони характеризуються наступними основними ознаками:

- закон вступає в дію тільки за наявності визначених, строго обумовлених умов;
- в даних умовах закон діє без виключень, завжди і скрізь;
- умови, при яких діє закон, здійснюється не в повному об'ємі, а частково і приблизно.

Визначаючи роль соціальних законів в житті суспільства, слід зазначити, що під їх дією відбувається формування соціальних якостей особи. Але соціальні закони виявляються в соціальному пристрої не інакше як через діяльність людей.

Таким чином, соціологія як наука спирається на складну ієрархічну систему законів, що характеризують особливості соціального буття в його різних проявах.

Контрольні запитання і завдання для самопідготовки

1. Наведіть приклади щодо виконання соціологією її функцій.
2. Наведіть приклади соціологічних досліджень, які б розкрили сутність управлінської, прогнозувальної та соціально-технологічної функції соціології.
3. З якими науками соціологія має найбільш тісні міждисциплінарні зв'язки?
4. Сформулюйте поняття соціального закону і соціальної закономірності. В чому їх різниця?
5. Які практичні застосування мають праці сучасних соціологів?
6. В чому полягають принципи відмінності соціальних законів і закономірностей від фізичних законів?
7. Які типи соціальних законів вам знайомо?

Тема 5. Структура соціологічного знання. Особливості пізнавального процесу в соціології.

Мета лекції : студенти мусять

- пояснювати особливості дослідження соціальних явищ використовуючи загальні соціологічні теорії макро та мікро рівня,
- формулювати завдання теорій середнього рівня(галузевих), пояснювати необхідність їх існування та зв'язок з загальними соціологічними теоріями,
- знати основні типи теорій середнього рівня(галузевих),
- уявляти сутність та призначення конкретно- соціологічних досліджень,
- вміти пояснювати зв'язок трьох рівнів соціологічного знання,
- вміти розрізняти теоретичні та емпіричні напрямки вивчення соціального,
- знати загальні та специфічні методи, яки використовують соціологи в своїх дослідженнях,
- мати уявлення за суттю системного методу та його ролі в дослідженні соціальних процесів,
- уявляти призначення та типи категорій соціології.

Питання до лекції :

1. Теоретична соціологія.
2. Галузі і теорії середнього рівня.
3. Емпірична соціологія, конкретно-соціологічні дослідження. Зв'язок рівній соціологічного знання.
4. Особливості пізнавального процесу в соціології.

У сучасній методології - і в нашій країні, і за кордоном - наукове знання прийняте розуміти ієрархічно. Соціологічна наука складається з п'яти поверхів. Верхній поверх - це наукова картина миру (філософські передумови), четвертий - загальна теорія, що включає категорії найабстрактнішого рівня, третій - приватні, або спеціальні, теорії, звичайно формалізовані, логічно компактні і конкретні моделі соціальних процесів. Другий поверх представлений емпіричними дослідженнями - порівняльними, великомасштабними, репрезентативними дослідженнями, відповідними найстрогішим вимогам науки і сприяючими приросту нового знання. Основне призначення емпіричних досліджень - не просто зібрати і обробити факти, а забезпечити надійну перевірку теорії, її верифікацію.

Нижній поверх - це прикладні дослідження, маломасштабні і нерепрезентативні, покликані вивчити конкретну соціальну проблему і розробити практичні рекомендації для її вирішення. До прикладної соціології відносяться всі політичні опити, вивчення громадської думки, маркетингові дослідження, управлінське консультування, ділові ігри і ряд інших напрямів, які не орієнтовані на перевірку фундаментальної теорії і приріст нового знання. Чотири верхні рівні соціологічної будівлі представлені фундаментальною соціологією, а нижній, п'ятий - прикладний.

Сучасна соціологія розвивається по багатьох напрямках, що і забезпечує реалізацію зазначених функцій. Соціологічне знання має свою внутрішню структуру, в якій можна виділити три основні рівні: (1) теоретична соціологія (загальна соціологічна теорія), (2) галузева соціологія (спеціальні соціологічні теорії або теорії середнього рівня), (3) емпірична соціологія (конкретні соціологічні дослідження).

1. Теоретична соціологія

Цей рівень соціологічного знання формує вимоги системного аналізу, генетичного аналізу, комплексного конкретно-історичного підходу, аналізу явищ у взаємозв'язку з іншими.

До цього рівня відносяться фундаментальні ідеї, загальносоціологічні теорії, що мають на меті пояснення основ соціального життя або розуміння соціальної поведінки. Об'єктом вивчення є суспільство в цілому і базисні соціальні механізми. Теоретична соціологія завжди була зорієнтованою на пошук загальних законів і закономірностей суспільства. Емпіричні факти, соціальна статистика, дані прикладних досліджень тут використовуються як аргументи для доказу і підтвердження теоретичних гіпотез. Але єдиної загальносоціологічної теорії не існує. Пояснюється ця прикра обставина складністю соціокультурних систем, яка багаторазово перевищує складність фізичних і технічних систем, і можливістю різних інтерпретацій соціального. Соціальне - це рівняння з багатьма невідомими, бо людина, на відміну від фізичного тіла, має свою волю, розум і в певних межах є вільною щодо власних дій, вчинків, поведінки. На соціологічні теорії також мали свій вплив різні філософські, світоглядні, політичні чинники, які обумовлюють різні вихідні тези та підходи у формуванні теорії. Отже, в соціології завжди існувало кілька альтернативних (конкуруючих між собою) теоретичних напрямків. У ХІХ ст. найбільшу популярність мали теорії *соціальної еволюції* (Г. Спенсер), *економічного детермінізму* (К. Маркс), *натуралістичні школи*.

У ХХ ст. широкої популярності серед соціологів набули теорія *структурного функціоналізму*, *теорія конфлікту*, *теорія обміну*, *символічний інтеракціонізм*, різні варіанти так званої "*гуманістичної*" соціології. Теоретичний плюралізм, поза сумнівом,

ускладнює соціологічне знання, вносить елементи невизначеності, дозволяє по-різному трактувати соціальні факти. Але разом з тим різноманіття теорій дозволяє соціології саморозвиватися; у науці конкуренція напрямів – явище позитивне. Різноманітність теоретичних засобів надає соціології гнучкість, зокрема, соціологи відзначають, що теоретичні підходи мають різну ефективність залежно від об'єкта і мети дослідження. Так, функціональний підхід набуває високої ефективності при вивченні нормально діючих соціальних механізмів і конструкцій, оптимізації соціальних процесів в умовах суспільної стабільності. Теорія конфлікту популярна як підхід для дослідження соціальних потрясінь, причин революцій, випадків розпаду соціальних інститутів, соціальних і національних протиріч і антагонізмів. Теоретична соціологія завжди сполучалася з соціальною філософією, тут існували й продовжують зберігатися взаємні впливи. Але у філософів і соціологів – різні завдання. Соціологія завжди тяжіла до конкретики та практичного використання набутих знань. Власне, і теоретична соціологія існує не як самоціль, а як засіб інтерпретації конкретних явищ. Закономірним кроком розвитку соціології було її наближення до реального життя і розгалуження у відповідності до конкретних завдань науки.

2. Галузева соціологія і теорії середнього рівня

У ХХ ст. соціологія здебільшого розвивалася за окремими напрямками, які отримали назву *галузей соціології*. Галузі соціології є проміжним рівнем між теоретичною та емпіричною соціологіями, бо з одного боку, тут широко використовуються емпіричні дані для вивчення конкретних інститутів, соціальних спільнот, а з іншого, – застосовуються “високі” теорії для інтерпретації чисел і явищ. У наші дні нараховується близько сотні більш-менш самостійних напрямів соціології. Найважливішими і добре відомими галузями є соціологія політики, соціологія праці, соціологія права, соціологія організацій, соціологія освіти, соціологія злочинності, соціологія науки, соціологія сім'ї, етносоціологія, соціологія молоді, соціологія міста, соціологія культури тощо. Поняття *теорії середнього рівня* впровадив у науковий обіг відомий американський соціолог Роберт Мертон. Він звернув увагу на те, що дискусія довкола загальних соціологічних теорій не дає практичних результатів, на які очікували соціологи. Одночасно є можливість розробляти “локальні” теорії, пристосовані до пояснення окремих сторін суспільного життя, елементів соціокультурних систем. Прикладами подібних теорій є теорія стратифікації, теорія соціальних ролей, теорія соціальної мобільності. Низка подібних теорій пов'язана з розвитком окремих галузей. Саме рамки галузей визначили тематику й об'єкти проведення емпіричних досліджень.

Таким чином спеціальні соціологічні теорії (теорії середнього рівня, галузеві) – уточнюють положення загальної соціологічної теорії, застосовуються для аналізу окремих сфер суспільного життя, окремих видів соціальної взаємодії.

Розрізняють три види спеціальних соціологічних теорій:

Теорії, що вивчають закони розвитку і відтворення окремих соціальних спільнотей (соціологія міста, села, етносоціологія, соціологія молоді.)

Теорії, що розкривають закономірності і механізми життєдіяльності соціальних спільнотей в окремих сферах (соціологія праці, освіти, науки, дозвілля, побуту, політики, релігії)

Теорії, що аналізують окремі елементи соціального механізму (теорія соціального контролю, теорія комунікацій, урбанізації, конфліктів, поведінки, що відхиляється).

3. Емпірична соціологія

Третій рівень соціологічного знання включає збирання емпіричних даних, без яких неможливий розвиток ані прикладної, ані теоретичної соціології. Емпірична соціологія оперує достовірними фактами, числами, процентами, числовими показниками й математичними індексами. Вони відображають соціальну реальність у кількісному вимірі. Задача соціолога-емпірика полягає у тому, аби зібрати й правильно обробити первинні емпіричні дані. В переважній більшості випадків безпосереднім об'єктом емпіричних досліджень є людина, соціальні групи як носії первинної соціальної інформації.

Найвідомішою і популярною формою таких досліджень є анкетне опитування. Більшість емпіричних робіт має *прикладний* характер, тобто одержані результати знаходять практичне застосування. Замовниками емпіричних досліджень можуть бути державні установи, комерційні структури, політичні партії. *Академічні* роботи проводяться з метою перевірки теоретичних гіпотез і концепцій, вони здійснюються за ініціативою вчених, кафедр, університетів. Але і перші, і другі – спираються на так звані соціологічні методи, що за суттю є однаковими, бо становлять прийоми, правила, технології проведення соціологічного дослідження з метою отримати достовірні дані й мати надійні результати.

Конкретні соціологічні дослідження (КСИ) – це вимірювання конкретних соціальних процесів на основі тих підходів, принципів, понять, показників, які дають загальна соціологія і спеціальні теорії.

Види досліджень:

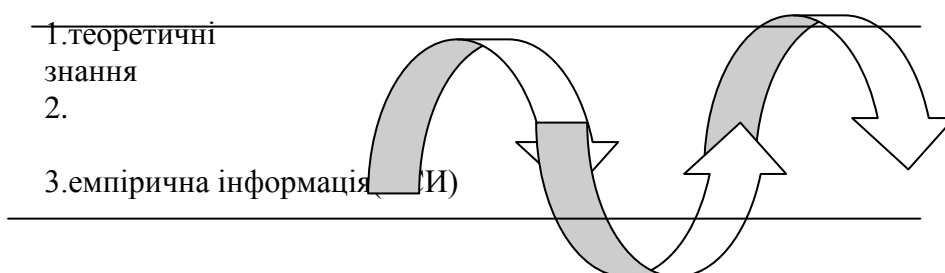
по масштабах – міжнародні, загальнонаціональні, регіональні, місцеві

по цілях – фундаментальні (переслідують мету розвитку науки), прикладні (рішення конкретних проблем)

по характеру організації їх проведення - порівняльні, лонгітюдні.

Основними методами емпіричних досліджень в соціології є: опитування (може бути двох видів: анкетування і інтерв'ювання), аналіз документів, спостереження, експеримент.

Замовниками соціологічних досліджень можуть бути державні установи, комерційні структури, політичні партії. КСИ спираються на спеціальну методологію і методіку – сукупність правил і прийомів, які роблять одержані дані достовірними, а висновки – дійсно науковими. Теорія і методіка КСИ – самостійна галузь соціології, яка швидко розвивалася в 20-м столітті при використанні математичних засобів і можливостей електронно-обчислювальної техніки. Емпіричні дослідження проводяться не тільки з метою рішення прикладних задач, але і з метою розвитку теоретичної соціології.

4. Особливості пізнавального процесу в соціології

Пізнавальний процес можна уявити як систему, яку утворюють: (1) суб'єкт пізнання (вчений або колектив дослідників), (2) об'єкт і предмет дослідження, (3) різноманітні інструменти пізнавальної діяльності, (4) зовнішні фактори та супутні обставини. Об'єкт і предмет соціологічного дослідження було докладно розглянуто на початку курсу, отже, зупинимось на діяльності вченого та засобах, які він використовує. Для дослідника критично важливими є спеціальна освіта, кваліфікація та досвід наукової роботи, а також вміння правильно поставити досліджувану проблему та визначити цілі й завдання. Успіх дослідної роботи залежить також від зовнішніх обставин, наприклад, наявності достатніх ресурсів, обладнання, фінансів, інформаційної бази, можливостей використати досвід подібних робіт своїх колег тощо. Важливими також є дані суміжних наукових дисциплін, можливість використовувати їх ідеї та категорії. Але головним, вирішальним чинником є застосування адекватних інструментів, які відкривають можливість знайти істину. Власне, рівень дослідника визначає і вибір інструментів пізнання. До них можна віднести і спеціальні методи, і понятійно-категоріальний апарат, і концептуальні (теоретичні) підходи, які обстоює дослідник та намагається використати для розв'язання наукової проблеми. Виділяють кілька типів пізнавального процесу залежно від того, що є істиною, тобто важливо усвідомити, чого прагне досягти

дослідник, як глибоко сягають його амбіції стосовно відкриття нового. Більш простими є *описові дослідження*, коли збираються і класифікуються соціальні факти, робиться опис явищ і процесів, з'ясовується структура і зв'язок елементів. Як правило, такі завдання є початковими, з цього соціологи починають вивчення нових об'єктів. *Аналітичні дослідження* мають на меті поглиблення уявлення про об'єкт шляхом вивчення причин, факторів, які зумовлюють ті чи інші явища або процеси. У складних системах діють, як правило, не лінійні, а функціональні, кореляційні зв'язки. Кореляція є взаємозв'язком, коли два або кілька елемента впливають обопільно, виступають одночасно і причинами, і наслідками. Така ситуація має місце у соціальних системах. Соціологам важливо встановити так звану незалежну змінну, стосовно якої інші об'єкти виступають як похідні. Отже, аналітичні дослідження прагнуть до розкриття механізмів функціонування об'єктів. Наступним кроком є *відкриття законів та закономірностей*, що є вищою формою пізнання, найбільш цінним результатом наукової творчості. Пізнати закон – це нібито розкрити таємницю об'єкта, що у свою чергу робить можливим управляти речами, використовувати їх для потреб людини та суспільства.

Метод соціології: загальне уявлення

Метод (від грец. *methodos* – спосіб пізнання, буквально шлях до чогось) – сукупність правил, прийомів, технологій пізнавальної діяльності. Метод соціології можна уявити як триповерхову структуру: загальнонаукові методи – специфічні методи наукової дисципліни – оригінальні методики, за якими проводиться конкретне дослідження.

Загальнонаукові методи – це правила та конструкції, які використовуються представниками різних наукових дисциплін. Частково вони співпадають із загальними правилами логіки мислення на кшталт методів *дедукції та індукції, аналізу і синтезу*. На початку розвитку соціологія зазнала великих впливів з боку природничих дисциплін, перш за усе, біології. Звідси соціологи перейняли *методи спостереження, опису, групування фактів за певними критеріями, правила класифікації*. Щоправда, ці методи було адаптовано до специфіки соціології та її предмета. В соціології широко використовуються і більш специфічні загальнонаукові методи, які набули поширення у ХХ ст., наприклад, – *моделювання*, а також *системний підхід*. Оскільки системний метод, його термінологія відіграють помітну роль в сучасній соціології, зупинимося на ньому більш докладно.

Системний метод

Системний підхід як окремий загальнонауковий метод був розроблений в ХХ сторіччі. Біля його витоків стояв Л. фон Берталанфі. Метод знайшов широке застосування в хімії, біології, технічних дисциплінах і взагалі там, де дослідники мають справу з об'єктами складної природи та елементами, що пов'язані між собою. Характер об'єкта не має принципового значення, це можуть бути фізичні системи, геологічні, біологічні об'єкти, інженерні споруди, організаційні й економічні системи і, нарешті, соціокультурні явища. Суть методу полягає в тому, що об'єкт дослідження інтерпретується як система, і відповідно дослідник оперує універсальною термінологією. Під системою будемо розуміти *певним чином впорядковану множину елементів, що взаємодіють і становлять цілісність*.

Елемент системи – неподільна частина цілого, базисна одиниця, елементарна “цеглина”, з якої будується уся система. Неподільність елемента – річ умовна і відносна. Дослідник мусить зупинитися на тому чи іншому рівні побудови об'єкта, і таким чином розв'язати проблему нескінченності матерії та невичерпної складності природи. Для астронома подібним рівнем можуть бути космічні тіла, інженера – складові технічної конструкції, соціолога – соціальні дії індивідів, що виступають у ролі “клітинок” соціальних організмів. А от безпосередньо людина, її анатомія, “внутрішня” структура соціолога вже не цікавить. Визначення елементів і взагалі конструкція системи залежать від дослідника, спостерігача. Але ця “свобода” не безмежна. У тому разі, якщо наукова модель не буде відбивати реальність, вона не допоможе досліднику, а навпаки – ускладнить наукову працю.

Структура системи – це ієрархія елементів, їх взаєморозташування і спосіб поєднання в одне ціле. Структура визначає особливості внутрішньої будови об'єкта. Зв'язки елементів поміж собою можуть бути *вертикальними* (субординація) і *горизонтальними* (координація). Поширеною формою ієрархії є пірамідальна побудова системи, що одержала широке розповсюдження в суспільстві. Для того, щоб розкрити структуру об'єкта, треба: а) визначити елементи, з яких складається система; б) дослідити ієрархію елементів та їх взаєморозташування; в) описати характер, спосіб зв'язку елементів в одне ціле.

Функція – зовнішня характеристика системи або її структурних елементів; це – певні наслідки існування, життєдіяльності об'єктів, вияв якостей, властивостей, що притаманні структурам. Функції безпосередньо пов'язані з особливостями структур. У примітивних системах цей зв'язок є досить жорстким, тобто функції апіорі є відомими і незмінними. З поступовим ускладненням об'єктів діапазон функцій значно розширюється, вони можуть бути явними або латентними (прихованими), позитивними або негативними (з точки зору існування і розвитку системи).

Підсистема – фрагмент структури системи, що охоплює певну кількість споріднених або щільно пов'язаних, або розташованих поруч елементів. Ця категорія потрібна для спрощення занадто складних об'єктів. Наприклад, структуру Університету (як соціальної системи) можна обмежити сукупністю головних підсистем – факультетів, служб, відділів. Це спрощує сприйняття складної системи. Одночасно підсистеми можна розглядати як відносно незалежні системи, що у свою чергу поділяються на підсистеми та елементи. Факультет (якщо продовжити приклад) складається з кафедр, курсів, академічних груп тощо.

За ступенем складності системи поділяються на *прості та складні*. Прості – це об'єкти, що можуть бути детально описані, їх поведінку можна прогнозувати з високою вирогідністю. Складні системи не піддаються вичерпному опису, їх поведінка може бути непередбаченою; їм властива протиінтуїтивна поведінка, тобто “здоровий глузд”, життєвий досвід, який людина отримує на прикладах простих систем, “не спрацьовують” відносно складних систем. Суспільство і більшість соціокультурних систем, безперечно, є складними. Неодноразово люди, уряди “обпікалися” на складності цих систем. На початку ХХ ст. у США протягом 13 років діяла заборона на торгівлю і вживання спиртних напоїв. Щось схоже намагалося впровадити радянське керівництво у 1985 р. Антиалкогольні кампанії мали на меті оздоровлення суспільства, зниження рівня злочинності, поліпшення матеріального стану людей тощо. Але негативні підсумки цих заходів не були передбачені. Отож, спрацювали механізми, що були приховані від людського ока: антиалкогольні експерименти зазнали поразки. Таким чином, суспільство і його підсистеми – це об'єкти більш складні порівняно з можливостями людини аналізувати соціальні процеси і керувати їх наслідками. Саме ефект, що зветься у техніці “прокляттям складності”, перешкодив соціалістам і комуністам дати раду своїм ідеям – усі їх соціальні експерименти зазнали поразки.

За своїм масштабом та кількістю елементів системи відносять до *малих і великих*. Великі системи одночасно є і складними. Поділ на малі й великі системи є до певної міри відносним та інтуїтивним. У соціології ця термінологія застосовується відносно соціальних груп, спільнот. Наприклад, сім'я, студентська група – малі системи; населення міста або професійна група – великі системи. Надвеликою системою є суспільство, бо окремі його підсистеми становлять уже великі системи.

Важливим критерієм класифікації є поділ систем за рівнем цілісності, або органічності системи. З цих позицій системи можна поділити на: а) *невпорядковану множинину* (наприклад, куча піску); б) *неорганічні системи*; в) *органічні системи*. Неорганічні системи (наприклад, токарний верстат) недостатньо складні для того, щоб самостійно адаптуватися до довкілля, гнучко реагувати на зміни в середовищі, саморозвиватися і т. ін. Органічні системи є найбільш “повнокровними” і цікавими системами. До цього класу відносять живі організми та соціальні системи. Найскладніші кібернетичні технічні системи сьогодні наближаються до органічних. Органічній системі

притаманна властивість, що набула назву емерджентності: виникнення нових якостей, функцій, які не притаманні окремим елементам і підсистемам. Органічна система має такі риси: а) складність побудови, наявність великої кількості елементів і різноманітних зв'язків між ними, а також присутність управлінської підсистеми, що забезпечує інтеграцію складових і загальну цілісність; б) витривалість щодо зовнішніх впливів (лабільність), можливість гнучко реагувати на зміни обставин та адаптуватися до середовища; в) здатність до саморегуляції і саморозвитку; г) емерджентність, ефект цілісності.

Специфічні методи

Тепер перейдемо до методичної бази, що є надбанням виключно соціології, і яка складає умовний другий поверх у конструкції методу соціології. Першим поміж соціологів, хто поставив за мету спеціально дослідити особливості соціологічного методу, його відокремленість від методів інших дисциплін, був Еміль Дюркгейм. Цьому питанню він навіть присвятив окрему монографічну працю “Метод соціології” (1895 р.), де аналізуються правила соціологічного методу (кожна глава присвячена певному правилу). Правила здебільшого мають характер попереджень, як не припуститися помилки, і кількох загальних настанов щодо способів доведення істини та інтерпретації предмета дослідження. Правила Дюркгейма спрямовані на те, щоб забезпечити об'єктивність позиції дослідника. Французький соціолог цілком доречно ставить питання про особливий статус соціології в суспільстві, бо, по-перше, її теми і висновки так чи інакше торкаються інтересів соціальних груп і можуть викликати упереджену, негативну реакцію, по-друге, соціологічний аналіз внаслідок занурення вчених у соціальне життя свідомо чи підсвідомо включає різні ідеологічні, класові або побутові стереотипи, які зводять пізнавальний процес на манівці. Отже, пізнавальний процес перебуває під небажаним тиском суспільства, вчений може збитися з правильного курсу на угоду позанауковим факторам. Враховуючи існуючі небезпеки, соціолог мусить навчитися зберігати об'єктивність, для чого треба сміливо відкидати власні уподобання, моральні й політичні настанови, які у нього сформовані ще з дитинства, різні побутові поняття та судження стосовно предмета, ставитися до об'єкта як до *речі*, що можна вивчати відсторонено, звільнившись від “пут суспільства”. Пізнавальний процес Дюркгейм розумів як хірургічну операцію, успіх якої залежить від стерилізації приміщення, рук лікаря та його інструментів. Але за часів Дюркгейма ще не існували більш конкретні алгоритми дослідної діяльності. Їх було розроблено пізніше, головним чином протягом першої половини ХХ ст. Сьогодні вони відомі як соціологічні методи і включають правила збирання, обробки, аналізу соціальної інформації (більш докладно див. у Главі 3). Власне, вони і становлять основну “зброю” сучасних соціологів і певним чином є предметом їх гордоців.

Нарешті, існує третій поверх у конструкції методу соціології, який “виростає” з перших двох. Його складають не загальні та універсальні методи, а конкретні методики та техніки проведення польових робіт. Вони є унікальними, бо кожного разу, отримавши нове завдання, або взявшись за нову тему, соціолог мусить сконструювати власні методики, наприклад, скласти програму дослідження, розробити так званий інструментарій – анкети, опитувальники, схеми інтерв'ю, бланки спостереження тощо. Наявність великої кількості оригінальних методик має і позитивну, і негативну сторони. З одного боку, соціологи створюють “гнучкі” інструменти для дослідження конкретних явищ соціального життя, мають відповідні успіхи у вивченні суспільства, з іншого, – велике розмаїття методик часто знижує цінність емпіричних результатів, які неможливо коректно порівняти з даними інших дослідників.

Категорії соціології

Категорії (поняття) науки відображають ті явища, структури, процеси, які вивчаються в межах предмета дисципліни. Наукові категорії є важливими інструментами, якими користується співтовариство вчених, фахівців. Від звичайних (повсякденних) слів і понять наукові категорії відрізняються тим, що їх зміст спеціально обговорюється, досліджується, уточнюється вченими. Вони можуть бути предметом спеціальних дискусій, бо від їх змісту залежить пізнавальний процес. Є поняття, що виходять за межі

наукових кіл і стають широко відомими, але більшість – “професійна таємниця”, яка розкривається лише тому, хто присвячує себе науці або знайомиться з науковою дисципліною у навчальному закладі. Особам, які навчаються, бажано використовувати спеціальні термінологічні словники. Вони полегшують процес засвоєння матеріалу, бо опанувати термінологію науки – усе одно, що “подолати півдороги” до її вершин. Понятійно-категоріальний апарат дисципліни розвивається паралельно до етапів, які проходить та чи інша наука. Соціологи ХІХ ст. використовували головним чином запозичені у фізиків та біологів категорії. Так з’явилися такі терміни, як “соціальна статика”, “соціальна динаміка”, “соціальний організм”, “соціальна хвороба” тощо. У ХХ ст. поволі сформувався власний понятійно-категоріальний апарат. Найбільш загальним і вихідним поняттям соціології є, безперечно, “соціальне”. Інтерпретація і конкретизація соціального лежить через введення до наукового обігу цілої низки категорій: “соціальна група”, “соціальна спільнота”, “соціальний інститут”, “соціальна організація”, “соціальна поведінка”, “соціальний процес”, “соціальні зміни” тощо. Кожна з цих категорій припускає подальше членування та виокремлення більш вузьких і конкретних понять. Так, до соціальних спільнот можна віднести класи, страти, етноси, нації, соціально-демографічні, територіальні, професійні та інші спільноти. У свою чергу, кожне з цих понять є родовим щодо груп більш конкретних понять. Наприклад, класову структуру суспільства створюють вищий, середній і нижчий класи. Самостійну групу понять соціології становлять категорії, пов’язані з внутрішньою будовою соціокультурних систем. До неї відносяться такі поняття, як “соціальна дія”, “соціальна взаємодія”, “соціальні відносини”, “соціальна позиція”, “соціальна роль”, “соціальний статус”. І, нарешті, потрібно сказати про поняття, пов’язані з методикою і технікою проведення конкретно-соціологічних досліджень: “опитування”, “спостереження”, “вибірка”, “респондент”, “анкета” та ін. Детально про кожне з згаданих понять мова буде йти у відповідних розділах курсу.

На наш погляд, категорії, які характеризують суть і зміст соціологічної науки, можна підрозділити на декілька груп.

Перша група пов’язана з аналізом об’єкту соціології, а також з характеристикою зв’язків (взаємозв’язків) соціології із загальнонауковими уявленнями про світ. Тому соціологу належить знати точки зору на суспільство, державу, класи, нації (компетенція загальнонаукової теорії) і на цивільне суспільство і його структуру (компетенція теоретико-методологічних основ науки).

Друга група категорій охоплює велику сукупність понять, що трактують і пояснюють предмет соціології. По-перше, всього того, що пов’язане з характеристикою свідомості (індивідуальне, групове, суспільне), з його видами (політичне, економічне, етичне, релігійне і т.д.), з його структурою (знання, переконання, цінності, мотиви, установки і т.д.), з його специфічними характеристиками (громадська думка, масова свідомість). По-друге, це поняття, що характеризують реальну поведінку (дії) людей, що припускає його диференціацію і інтерпретацію як на теоретичному, так і на емпіричному рівні. Це відноситься до видів поведінки (діяльності) людей, їх взаємозв’язкам з свідомістю (соціальний настрій) і між собою. Такий підхід припускає аналіз як позитивних, так і негативних видів діяльності. По-третє, понятійного апарату потребує і завершальний компонент предмету соціології: умови, в яких реалізуються (або не реалізуються) свідомість і поведінка людей. Тому поняття макро-, мезо- і мікросередовища, соціальної інфраструктури – це такий набір, без якого важко зрозуміти всю складність соціального світу.

Третя група категорій стосується суб’єктів реальної свідомості і поведінки: індивіда, соціальної групи (шару), класу. Значне місце займають особливі групи суб’єктивної дії – народності, народи, етноси. Багато понять пов’язані з сім’єю. Сюди відносяться також групи поведінки, що відхиляється.

Четверта група стосується інструментів соціологічного пізнання, тим більше що вони вельми специфічні в порівнянні з іншими соціальними науками. Тут важлива як сукупність методологічних категорій (програма, гіпотези, сценарій і т.д.), так і методів

(спостереження, опит, контент-аналіз, інтерв'ю, експеримент і т.д.). Специфічними предстають перед читачами проблеми обробки соціологічної інформації, її аналізу, інтерпретації отриманих результатів.

П'ята група – це категорії і поняття, заглиблюючі наші уявлення про функції соціології. Але якщо перша з них – теоретико-пізнавальна – корелює з аналогічним апаратом інших груп, то управлінська функція висуває її в число пізнаваних величезна кількість явищ і процесів, таких як передбачення, прогнозування, проектування, планування, програмування, соціальні технології і т.д.

І, нарешті, особливо слід сказати про ті поняття, які одночасно служать і соціології, і іншим самостійним галузям наукового знання. Так, у соціології є багато споріднених понять з демографією (міграція, тривалість життя, здоров'я і т.п.), з соціальною психологією (спілкування, емоції, самопочуття і т.п.), з політологією (влада, електоральна поведінка і т.п.).

Контрольні запитання і завдання для самопідготовки

1. Поясніть структуру соціологічного знання.
2. Докажіть необхідність всіх трьох рівнів соціологічного знання.
3. На прикладі поясніть зв'язок рівнів соціологічного знання.
4. Опишіть методи, які застосовуються у пізнанні соціального.
5. Які основні категорії системного методу вам знайомі? Поясніть їх.
6. Які поняття належать до провідних категорій соціології?
7. Які специфічні методи використовують соціології в дослідницькій діяльності?

Тема 6. КСД: призначення, етапи, програма та методи збирання даних

Мета лекції : студенти мусять

- знати призначення та етапи конкретно-соціологічного дослідження,
- мати уявлення щодо програми соціологічного дослідження та її складових частин,
- знати основні методи збору соціологічної інформації, вміти пояснити їх переваги та недоліки,
- вміти пояснити, чим відрізняються різні методи добору респондентів, типи запитань і шкали виміру,
- вміти надавати порівняльний аналіз кількісних та якісних методів дослідження, розуміти їх переваги та недоліки,
- знати, як слід проводити інтерпретацію та аналіз даних, хто і як формулює висновки.

Питання до лекції :

1. **КСД: призначення, етапи, програма.**
2. **Історія становлення КСД і методи збирання даних.**
3. **Методи добору респондентів, типи запитань і шкали виміру.**
4. **Кількісні та якісні методи дослідження.**
5. **Інтерпретація, аналіз, висновки.**

1. КСД: призначення, етапи, програма

КСД як експеримент

Конкретно-соціологічне дослідження (КСД) є поширеною назвою емпіричних робіт, у процесі яких збираються, обробляються і аналізуються первинні дані стосовно суспільства, соціальних груп, громадської думки тощо. КСД у широкому розумінні є формою *експерименту*, коли теоретичне положення або гіпотеза доводяться на емпіричному ґрунті, або шляхом систематичного спостереження дослідник знаходить певну закономірність, відкриває і формулює закон. Ніякі авторитетні думки і вислови не можуть подолати скепсис або довести те чи інше положення так, як це роблять числа, проценти, висновки, отримані експериментальним шляхом, бо вони здаються *об'єктивними*, тобто незалежними від оманливих і помилкових думок, умоглядних філософських тверджень або некомпетентних суджень чиновників і політиків. Фактично першим, хто твердо став на шлях експериментальної науки, був відомий італійський вчений Галілео Галілей (1564–1642). Свого часу він вирішив перевірити твердження Аристотеля про те, що більш важкі тіла падають з висоти швидше, ніж легкі предмети. У рідному місті Пізі італієць багато разів виконував один і той самий експеримент: з високої вежі (усесвітньо відома “падаюча” вежа) – кидав униз кулі різної ваги. З'ясувалося, що вони торкаються ґрунту практично одночасно. Отже, теза “батька усіх наук” була спростована експериментально, натомість вдалося визначити, що при падінні тіл прискорення є константою, яка не залежить від маси. У соціальних науках експеримент здебільшого має інший сенс. Тут важливо коректно, тобто за суворими правилами, організувати спостереження за поведінкою людей, їх настроями, світоглядом або систематично стежити за соціальними явищами і процесами, але так, щоб у підсумку надати *емпіричним даним* форми чисел, процентів, математичних індексів, коефіцієнтів, потрібних для вирішення теоретичного або суто практичного питання, яке має стосунок до суспільного життя, функціонування соціальних інститутів, положення соціальних груп тощо. В окремих випадках соціологів задовольняє не кількісна, а якісна інформація у вигляді текстів, фрагментів інтерв'ю, біографічних оповідей тощо. Отже, КСД покликані виконувати *функцію експерименту* шляхом спостереження, даючи “на виході” такі дані та результати, які переконують вчених, політиків, громадськість у достовірності висновків, отриманих емпіричним шляхом.

КСД є досить складною і коштовною процедурою. Здебільшого вони проводяться колективами вчених, дослідників і потребують спеціального планування, організації діяльності виконавців. Стандартна схема КСД включає чотири етапи: 1) підготовчі

роботи, 2) польове дослідження, 3) обробка даних, 4) аналіз і представлення результатів. У табл. 1 подано загальну послідовність процедур КСД. Подібні таблиці конкретного змісту іноді складають керівники КСД для того, щоб спланувати роботу на кілька місяців наперед.

Таблиця 1
Етапи КСД

Назва етапу	Зміст основних робіт	Хто проводить	Терміни проведення, грошові витрати
Підготовчий	формулювання <i>проблеми</i> і розробка в разі потреби теоретичної концепції явища або процесу, які досліджуються; розробка <i>методологічного розділу програми</i> КСД: визначення мети і завдань, об'єкта і предмета, операціоналізація понять, висунення гіпотез; розробка <i>методики</i> дослідження: визначення методу, яким дослідники планують збирати інформацію, розробка інструментарію (анкети, бланки інтерв'ю або спостережень, опитувальники тощо), розробка вибірки; тиражування інструментарію, організація бригад інтерв'юерів	Інтелектуальні функції по розробці програми виконують найбільш досвідчені й авторитетні соціологи, допоміжні роботи може виконувати більш широке коло співробітників	Окремі виплати винагород і "інтелектуалам", значні затрати можуть припадати на тиражування примірників в анкети
Польове дослідження	безпосереднє збирання даних методами, які визначені на попередньому етапі і описані у програмі КСД; контроль за якістю роботи інтерв'юерів, бригад анкетерів; контроль заповнених анкет під час прийому виконаних робіт	Призначається "керівник поля", який відповідає за 2-й етап. Залучаються тимчасові виконавці для анкетування або інших робіт	Етап займає до 40% часу. Основні кошти витрачаються на оплату роботи інтерв'юерів
Обробка даних	введення даних або текстів до комп'ютера; статистична обробка первинних даних, отримання узагальнених числових даних, таблиць даних; побудова графіків тощо	Залучається досвідчений програміст, використовують стандартні статистичні програми "ОСА" або SPSS	Термін пропорційний обсягу вибірки, розміру анкети або аналогічних документів
	здійснення додаткових	Як і на	Три

аналіз і представлення результатів	процедур математичної обробки, групування даних, визначення кореляційних залежностей тощо. перевірка гіпотез; написання звіту або представлення даних замовнику в іншій формі	першому етапі, реалізується “інтелектуальна” функція, що ефективно виконують лише кваліфіковані соціологи	ває від кількох днів до кількох місяців
------------------------------------	---	---	---

Програма КСД

Підготовка КСД починається з розробки програми. Це – своєрідний паспорт дослідження, що складається окремо на кожне самостійне дослідження. Розробка програми є характерною рисою професійного підходу до КСД, її наявність відмежовує фахові роботи від аматорських спроб вивчення громадської думки, різних випадкових і довільних анкетувань тощо. Програма складається з двох розділів: *методологічного* і *методичного*. Спочатку автори, керівники КСД або провідні наукові співробітники (1) описують проблему, яка вивчається, (2) формулюють цілі і задачі дослідження, (3) визначають об’єкт і предмет, (4) розробляють гіпотези, що треба довести або спростувати в процесі емпіричного дослідження, (5) нарешті, вдаються до процедури операціоналізації провідних понять. *Структурна операціоналізація* потрібна для того, щоб спростити складні поняття шляхом їх роздрібнення на більш вузькі й конкретні категорії. Проблема тут полягає в тому, щоб в анкетах, опитувальниках фігурували такі поняття, які легко й однозначно сприймаються *респондентами*, тобто тими людьми, що будуть джерелом емпіричної інформації. Наприклад, ми плануємо віктимологічне опитування, яке повинно розкрити справжнє число злочинів і потерпілих від злочинності протягом року на певній території. Юридичне поняття “злочин” є доволі складним і для багатьох “простих” громадян не зовсім зрозумілим. Якщо під час дослідження оперувати не деталізованим поняттям злочину, дані опитування будуть суттєво заниженими. Інша справа, коли сформульовано конкретні види злочинів – кишенькова крадіжка, хатня крадіжка, крадіж транспортного засобу, пограбування квартири, вуличне пограбування, побиття (завдання тілесних ушкоджень) тощо, – які, по-перше, активізують пам’ять респондентів, по-друге, додадуть опитуванню конкретності, спростять вибір респондентів. Очікується, що внаслідок операціоналізації зростуть точність виміру та достовірність результатів.

Методична частина програми означає: (1) вибір і обґрунтування методу збору первинних емпіричних даних, (2) розробка методичних документів (анкети, опитувальники, бланки інтерв’ю, бланки спостережень тощо), з якими соціологи планують проводити польове дослідження; (3) визначення обсягу, типу вибіркової сукупності, техніки відбору одиниць спостережень (якщо застосовується вибіркового метод спостереження).

Отже, програма КСД – це план дослідження, певні рамки, які встановлюють самі соціологи, аби не блукати манівцями, а йти цілеспрямовано до визначеної на початку мети. Цікаво, що коли фахівці цікавляться роботою своїх колег, вони ніколи не починають з анкет або підсумкових результатів, а просять ознайомити їх з програмою КСД. І за її змістом оцінюють науковий рівень дослідження і достовірність результатів.

2. Історія становлення КСД і методи збирання даних

Історія КСД має два етапи: “донауковий” і “науковий”. З 20-х рр. XIX ст. до 30-х рр. XX ст. вчені, аматори, редакції газет робили різноманітні підрахунки, опитування, використовували статистичні дані з широкого кола питань, які хвилювали суспільство. У Європі об’єктом перших КСД стають *соціально-негативні латентні процеси*: злочинність, проституція, бідність, самогубства, алкоголізм тощо. У США від початку уся увага була зосереджена на *електоральних дослідженнях*, тобто попередніх підрахунках шансів кандидатів на пости президента та губернаторів штатів. У Європі роботи з так званої “моральної статистики” на початку здійснювали переважно французькі вчені – А. Кетле,

А. Геррі, Паран-Дюшатле. Типовим для цього жанру, але по суті новаторським для Росії, було дослідження В. Міхневича, видане у 1886 р. під назвою “Язвы Петербурга: Опыт историко-статистического исследования нравственности столичного населения». Автор звернувся до поліцейської статистики, проаналізував статистику поліцейських арештів за рік, списки так званих “неблагонадійних осіб”. Статистичні дані розкривали невтішну картину поліцейських репресій у столиці імперії. З’ясувалося, що у Парижі один арешт припадає в середньому на 54 мешканця, а в Петербурзі – на 5 (“мешканців” поліцейських “темних” в столиці Росії пересічно за рік було 129 тис. осіб, а населення всього міста складало близько 524 тис. осіб). Такі підрахунки справляли неабияке враження на сучасників, бо робили висновки обґрунтованими, переконливими, наочними.

Статистичний метод

Першим науковим методом КСД був *статистичний метод*. Дослідники вивчали дані різних офіційних статистик – соціальної, судової, поліцейської, санітарної, аналізували показники народжуваності й смертності населення тощо. До уваги бралися офіційні звіти, дані, що містилися у різних службових документах, доповідях чиновників. У ХІХ ст. європейські держави швидко “бюрократизувалися”: збільшувалася кількість державного апарату, від чиновників вимагався “правильний обіг документів”, їх збереження у архівах, складання щорічних звітів за видами діяльності та звітування перед центральними державними органами з різних питань суспільного життя. Столичні міністерства та відомства періодично узагальнювали звіти й оприлюднювали статистичні дані. Така практика поширювалася на різні галузі економіки та соціальної сфери і ставала обов’язковим елементом функціонування міністерств та відомств. Дані статистики хоча й не завжди вичерпно відображали ситуацію в тій чи іншій галузі, але були важливими об’єктивними свідченнями щодо соціальних процесів. Таким чином, первісно метод КСД історично був зобов’язаний розвитку державного життя. Роль вченого зводилася до впорядкування статистичних даних, вторинного аналізу та теоретичного осмислення цифр. Дані статистик використовувалися двома шляхами: або аналіз емпіричних даних дозволяв вченому “натрапити” на ту чи іншу закономірність суспільного життя (наприклад: жінки пересічно живуть довше, ніж чоловіки), або за допомогою статистики перевірялась цінність певної гіпотези, соціальної теорії.

Статистичний метод залишається чинним і для сучасних соціологів. У практиці діяльності правоохоронних органів використовується дані кримінальної статистики. На початку вона зводилася до судової статистики. Перший загальнонаціональний звіт судової статистики був оприлюднений у Франції ще 1827 р. Він містив узагальнені дані судових рішень з кримінальних процесів за 1826 р.

Аналіз документів

Статистичний метод знайшов логічне продовження у *методі обробки документів*. Тут, щоправда, соціологу ніхто не дає готові числа для подальшого аналізу, усе доводиться робити власноруч від самого початку. В сучасних суспільствах швидко накопичуються різні паперові (а зараз і електронні) документи різноманітного характеру й призначення. Їх важко обрахувати, числа становлять астрономічні порядки у трильйони й більйони одиниць. Основними документами, де міститься соціальна інформація, є (1) поліграфічна продукція: книги, газети, журнали тощо; (2) ділова документація, включена у бюрократичний обіг даних; (3) приватні папери, щоденники, поштові листівки тощо. Одна з перших в історії соціології емпіричних праць, з якої власне й починалася епоха академічних КСД, – книга Вільяма Томаса і Флоріана Знанецького “Польський селянин в Європі та Америці” – була виконана на базі методу обробки документів. Автори вивчали ступінь пристосування іммігрантів у чужорідному соціальному середовищі на початку ХХ ст. Для цього вони використали листування польських переселенців до Америки. Пізніше було науково опрацьовано метод кількісного аналізу різноманітних текстів, він отримав назву “*контент-аналіз*”. Метод спрямований на те, щоб підраховувати частоту, з якою в тексті зустрічаються певні слова, поняття, теми, проблеми. Таким чином, часто аналізуються підшивки газет і журналів, наукові видання за певний період. Але найбільші “врожаї” соціологи збирають шляхом аналізу ділової документації. Практично усі

відомства, організації, великі підприємства накопичують цілі стоси паперів, різних справ, документів, які не підлягають терміновому знищенню і певний час зберігаються у підрозділах або у спеціальних сховищах, архівах. Це є справжнім “клондайком” для соціологів, але іноді “підібратися” до цих “золотих жил” є складною справою. Архіви документів практично ніким не використовуються, бо інформація у сховищах не є впорядкованою. Потрібна іноді титанічна чорнова праця, щоб обробити первинні носії інформації та видобути з них *узагальнені дані*. У цьому разі можна вести мову про застосування методу *вторинної обробки ділової документації*. Наприклад, відділи кадрів зберігають справи своїх уже звільнених працівників протягом достатньо довгого часу. Вони накопичуються і пиляться на полицях, до них ніколи ніхто не зазирає, хіба що хтось звернувся за довідкою, наприклад, для пенсійного фонду. Але з точки зору соціолога в цих папках є цікава інформація, яку можна використати для наукових цілей і кадрового менеджменту. В особистих справах є інформація стосовно статі й віку, терміну роботи на підприємстві, фаху і освіти, причин звільнення працівника тощо. Якщо рознести первинні дані за показниками, підрахувати суми, проценти, то вималюються цікаві показники плинності кадрів, пересічного терміну праці на підприємстві, розподілу працівників за освітою і т. ін. А за умови обробки матеріалів по роках можна простежити динаміку показників, вийти на прогностичні індикатори тощо. Кримінологи, вчені-криміналісти, фахівці з кримінального права досить часто звертаються до кримінальних справ як до джерела емпіричної інформації.

Метод спостереження

Соціолог може (і повинен) на власні очі спостерігати соціальне життя. Спостерігати професійно різні обставини й колізії не є прерогативою самих лише соціологів. А хіба дільничний інспектор чи наряд ППС не роблять своїх спостережень? Головна відмінність наукового методу полягає в систематичності, послідовності й цілеспрямованості спостереження. Метод розробляється завчасно і спостереження ретельно планується. Програмою дослідження визначаються основні методичні елементи спостереження як дослідної процедури, хоча іноді спостереження починається і без чіткої програми та алгоритму, а вже занурившись у роботу, соціолог уточнює власні завдання, об'єкти спостереження і т. ін. Такий підхід властивий якісним методам. У соціології розрізняють *включене й невключене спостереження* (залежно від позиції спостерігача), а також ситуації, коли про дослідження *відомо* об'єктам спостереження, і якщо спостереження робляться *приховано* від загалу. Є випадки по-справжньому героїчних дій соціологів, які можна порівняти хіба що із самозараженням медиків небезпечною хворобою для спостереження за її перебігом. Мова йде про випадки “вживання” вчених у середовища дикунів тропічної Африки, злочинні зграї, угруповання наркоманів тощо. Американський кримінолог ЛаудХемфріс на початку 70-х рр. займався вивченням соціуму гомосексуалістів. Він спостерігав поведінку гомосексуалістів у десяти громадських туалетах, які розташовані в різних парках одного великого американського міста. Для “повного занурення” в ситуацію кримінолог брав на себе функцію “співглядача”, якому відводиться роль попереджати про наближення поліції. Включене спостереження він доповнив інтерв'ю і з'ясував, що 54% гомосексуалістів є одруженими чоловіками. Цікаво, що не всі колеги вітали метод Хемфріса, його критикували за те, що він втручався в особисте життя людей і приховував свої наміри. Взагалі, під час КСД соціологи стикаються з етичними проблемами, бо мають справу із сотнями або тисячами людей, звертаються до них із запитаннями, які часто торкаються різних складних, навіть інтимних аспектів їх життя. Існує кілька правил, що відносяться до професійної етики соціологів; на різних з'їздах та конгресах соціологи навіть приймали професійні кодекси, в які входили і ці правила. Якщо узагальнити різні положення, то можна згадати відомий вислів медиків: *“не нашкодь!”*. Деякі керівники, адміністратори бажають використати опитування для “поліцейських” потреб, тобто намагаються у такий спосіб виявити незгодних або неугодних, покарати винних тощо. Участь соціологів у подібних акціях є неприпустимою. І взагалі не кожен факт, наприклад, анкетування, можна розглядати як соціологічне дослідження.

Опитування

Протягом XIX ст. у Європі було кілька спроб *опитування населення* (або окремих соціальних верств, наприклад, робітників) із застосуванням спеціально підготовлених анкет, але у цілому метод не набув великої популярності. Натомість цьому методі було відведено велике майбутнє. Сьогодні 90% інформації соціологи отримують саме методом опитування. Існує доволі велика кількість різноманітних методів і технік опитувань. Їх об'єднує головне – джерелом різноманітної інформації виступають люди, яких наразі називають *респондентами*. Формами опитування є:

- *анкетне групове опитування* – опитувальники роздаються певній групі респондентів, анкетер проводить інструктаж стосовно *техніки* заповнення анкети і в його присутності респонденти самостійно опрацьовують анкети і віддають їх анкетеру;
- *анкетне індивідуальне опитування*: респондент самостійно заповнює анкету, інколи дозволяється це зробити вдома, у зручний час;
- *індивідуальне стандартизоване інтерв'ю* – інтерв'юєр ставить перед респондентом попередньо визначені питання і пропонує, якщо це передбачено, варіанти відповідей, а також інтерв'юєр власноруч заповнює бланк інтерв'ю (останній фактично мало чим відрізняється від звичайної анкети для самостійного заповнення);
- *індивідуальне вільне або слабоструктуроване інтерв'ю*: припускається вільна бесіда з респондентом на певну тему, або за певним напрямком (путівником); інтерв'юєр мусить повністю чи максимально наближено до оригіналу записувати відповіді, зберігати лексику, стиль респондента (можна використовувати записуючі прилади);
- *телефонне, газетне, поштове опитування*: відрізняються тим, що спілкування соціологів з респондентами опосередковують сучасні засоби комунікації. Сьогодні поширеними стають опитування в Інтернеті, і, можливо, за ними майбутнє, але для їх ефективності робота з Інтернетом мусить бути для пересічного громадянина таким же звичним явищем, як користування телефоном.
- *експертне опитування*: респондентами виступає відносно невелика група фахівців, спеціалістів з тієї чи іншої проблеми, або у певній галузі (економіка, освіта, правоохоронна діяльність тощо), яка спеціально ретельно для цього добирається.

Справжньою батьківщиною методу опитування можна вважати Америку. У США від початку електоральні дослідження здійснювалися шляхом опитування виборців стосовно того, як вони будуть голосувати в день виборів президента. Організаторами опитувань виступили редакції газет. Саме на шпальтах періодичних видань і оприлюднювалися прогнози. Перший такий досвід мала одна пенсільванська газета, яка 1824 р. доручила своїм репортерам з'ясувати настрої виборців, а потім газета дала свій прогноз стосовно виборців свого округу. Подібна практика ширилася, що було зумовлено великим інтересом громадськості до змін на політичному олімпі. Але твердого наукового підґрунтя перші опитування не мали, їх ініціатори інтуїтивно вирішували методологічні й методичні проблеми, що завжди супроводжують кожне дослідження. В Америці подібна практика отримала назву “солон’яних опитувань” (strawpolls). Згодом епітет “солон’яний” відпав. Але і сьогодні в Америці є поширеним термін “poll(s)”. Він означає підрахунок голосів, опитування (polling), дослідження громадської думки. Цікавим є походження терміна. За середньовіччя англійське слово “poll(s)” означало верхівку голови – її треба було накривати при підрахунку людей у юрбі. Люди, які проводять різноманітні опитування прикладного характеру, в Америці зветься полстерами. Вони об'єднані в Американську асоціацію дослідження громадської думки. Цікаво, що соціологи мають власне об'єднання – Американську соціологічну асоціацію. І полстери, і соціологи використовують спільні методи, але соціологом вважається той, хто займається науково-педагогічною діяльністю, або так званою “чистою наукою”. А опитування перетворилися на самостійну прибуткову галузь, що виконує замовлення політиків, великого бізнесу (маркетингові дослідження, рекламні кампанії), засобів масової інформації тощо. В Україні подібного термінологічного і організаційного поділу ще не існує. Соціологами називають і тих, хто проводить прикладні дослідження, і тих, хто займається теоретичною соціологією, або здійснює суто академічні емпіричні роботи.

Цікаво, що вже в XIX ст. були винайдені певні методи, що поступово еволюціонували аж до сьогодні, набуваючи сучасного вигляду. Так, 1883 р. редактором газети “Бостон глоуб” була розроблена система підрахунку голосів у день виборів. Така практика сьогодні зветься “екзитпол”, тобто дослівно “опитування на виході”. В Україні “екзитпол” здійснювався на парламентських виборах 1998, 2002 рр., президентських виборах (1999 р.). У день голосування, від початку роботи виборчих дільниць, спеціально підготовлені інтерв’юери у попередньо визначених населених пунктах починають опитування виборців, які вже зробили свій вибір. Дані оперативно передаються у Київ до центральних офісів компаній і центрів, що організують “екзитпол”. Усього протягом дня опитують близько 4000 респондентів. Відразу після закінчення голосування по телебаченню керівники проекту починають давати у прямий ефір інформацію стосовно своїх спостережень. Окрім задоволення природної цікавості глядачів телеканалів і політиків, “екзитпол” відіграє важливу роль контролю за правильністю офіційного підрахунку голосів.

На початку XX ст. до процесу електоральних досліджень долучилися провідні загальноамериканські видання. Вони змагалися у точності попереднього підрахунку голосів. Саме тоді було винайдено ще один метод – *поштове опитування*. Цим шляхом пішла редакція “Літерарі дайджест”. Вона проводила фантастичні за обсягом опитування, і тричі (1924, 1928, 1932 рр.) спромоглася правильно передбачити фініш президентських перегонів. 1932 р. по всій країні було розіслано 20 млн. бюлетенів з прізвищами претендентів. До редакції повернулося 3 млн примірників. Це був найбільш вдалий рік – похибка склала усього 0,9%. Але прийшов 1936 рік, що приніс для часопису справжню катастрофу. Спочатку усе відбувалося, як завжди. Було розіслано 10 млн бюлетенів. На основі аналізу відповідей редакція зробила наступний прогноз: переможцем буде А. Лендон (республіканська партія), який набере 57,1% голосів виборців Америки, а Ф. Рузвельт (демократична партія) залишиться на другому місці з 42,9% голосів. Але відбулося зовсім інакше: переміг Ф. Рузвельт, який набрав 62,5% голосів. Похибка склала 19,6%, що є своєрідним рекордом за усі часи подібних прогнозів. Через два роки “Літерарі дайджест” було закрито.

Історія з “Літерарі дайджест” є хрестоматійним прикладом того, як нерозуміння наукових принципів може спричинити великий конфуз. Одночасно закінчувалася епоха “солом’яних” опитувань і починався етап КСД, заснованих на наукових методах. Саме 1936 р. знайшовся дослідник, який спромігся дати в цілому правильний прогноз стосовно перемоги Ф. Рузвельта. Його ім’я – Джордж Геллап (1901–1984). Він першим зрозумів, що точність опитувань визначається не стільки кількістю опрацьованих анкет, а тим, хто саме потрапив до так званої *вибірки*. Теорія вибірки і є тим вододілом, що відділив “донауковий” етап історії КСД від “наукового”. Чому провалився останній експеримент “Літерарі дайджест”? Редакція розсилала поштові відправлення за адресами телефонних довідників і списками реєстрацій власників авто. У тридцяті роки XX ст. в Америці ще далеко не усі мали телефон або автомобіль, це було притаманно середньому класу і вищим прошаркам суспільства. Залишалися ще досить великі групи виборців з нижчих верств: робітники, чорношкірі американці, які традиційно орієнтуються не на республіканців, а на демократів. Редакція, за термінологією сучасної соціології, припустилася так званої *системної похибки* у відборі респондентів. Нарощувати обсяг вибірки в цьому випадку немає сенсу: і 1 млн, і 10 млн бюлетенів у підсумку дадуть однакову похибку. Але Дж. Геллап і не збирався опитувати мільйони американців. З початку тридцятих років він експериментує з вибірками і доходить висновку, що досить пристойні результати можна отримати навіть зі скромними вибірками у 2–3 тис. опитаних. “Золотим правилом” поллінгу є тотожність параметрів вибірки характеристикам так званої *генеральної сукупності*. Генеральна сукупність є об’єктом дослідження, наприклад, її можуть скласти усі виборці країни, якщо обирається президент, або мешканці певного міста в разі дослідження місцевих проблем, тобто люди, які теоретично можуть відіграти роль респондентів. У певних випадках вибірка співпадає з генеральною сукупністю, тоді вона зветься *суцільною вибіркою* (типово для випадків, коли генеральна

сукупність складається з десятків, сотень або кількох тисяч осіб). Але велика перевага вибіркового методу – в економії коштів і сил для проведення КСД, коли генеральна сукупність дорівнює сотням тисяч або мільйонам осіб. Це можна порівняти з медичним аналізом крові: краплини крові фактично досить, щоб зробити висновок стосовно всієї рідини, і не треба для цього викачувати повністю кров з людини. Але складність для соціологів полягає в тому, щоб правильно відібрати людей, скласти вибірку сукупність. Дж. Геллап першим правильно розв'язав це питання і намітив два принципово різні шляхи для побудови вибіркової сукупності, схожої на спільноту, яка є об'єктом дослідження.

3. Методи добору респондентів, типи запитань і шкали виміру.

Типи вибірок

Перший метод полягає у випадковому відборі респондентів, цей тип вибірки зветься *випадковою* або *ймовірною* вибіркою. Формування вибірки, схожої на генеральну сукупність, підкоряється закону великих чисел і теорії ймовірності. Головний “фокус” полягає у тому, щоб відбирати одиниці спостереження так, аби кожна одиниця мала рівну вірогідність з усіма іншими потрапити у вибірку. Моделлю такої вибірки є барабан “спортлото” або інший подібний прилад для чесного розіграшу призів. З барабану, який весь час обертається, людина із зав'язаними очима дістає абсолютно однакові кулі. Тобто, відбір треба організувати так, щоб не було жодної системи, продиктованої суб'єктивним фактором, будь-якої системної похибки. Іноді вважають, що цей метод можна реалізувати так: стояти на людній вулиці великого міста і звертатися до кожного перехожого, спеціально не відбираючи респондентів. Ні, це не буде реалізацією випадкового методу, такий відбір соціологи називають *стихийною вибіркою*, яка не гарантує точних результатів. Похибка полягає в тому, що не усім одиницям генеральної сукупності метод гарантує однакову вірогідність потрапити до вибірки. Наприклад, великі групи людей будуть мати дуже низьку вірогідність через режим робочого дня, розташування свого житла і т. ін.

У разі, якщо метод реалізується коректно, то разом з нарощуванням обсягу вибірки її соціальні характеристики починають наближатися впритул до ознак генеральної сукупності, отже, відповідно зростає точність і достовірність опитування. Тобто, до вибіркової сукупності потрапляють люди різного віку, соціального статусу, релігійної та етнічної належності, освітнього рівня, і що є найбільш важливим – саме у тих пропорціях, як і у генеральній сукупності. Величезна перевага методу полягає у тому, що для його реалізації зовсім не потрібно досконало знати характеристики генеральної сукупності, бо тотожність двох спільнот (великої і малої) відтворюється так би мовити автоматично. Якщо ми будемо проводити випадковий відбір респондентів та їх опитувати, точність результатів спочатку буде щільно пов'язана з обсягом вибірки, але настає ситуація, коли подальше нарощування вибірки не виправдане. Ця залежність може бути проілюстрована даними таблиці 2, що складена на основі практичної діяльності Інституту Геллапа (усесвітньо відома установа, яку заснував дослідник). Таким чином, фактично 1500 респондентів є тією “золотою серединою”, яка забезпечує певну точність і не штовхає організацію, яка проводить або замовляє дослідження, на безглузді витрати.

Таблиця 2

Обсяг вибірки і процент неточності

Кількість інтерв'ю	Розмір неточності (у %)*
4000	± 2
1500	± 3
1000	± 4
750	± 4
600	± 5
400	± 6
200	± 8
100	± 11

*Під розміром неточності розуміється можливе відхилення від числового показника за умови, що паралельно здійснено опитування усієї генеральної сукупності.

Але як на практиці реалізується випадковий метод? Треба зазначити, що його застосування не є простою процедурою. Одним з варіантів є відбір за *кроком*. Для його здійснення попередньо потрібно скласти списки респондентів, або скористатися вже готовими реєстрами. На практиці використовуються, наприклад, списки виборців. При наявності впорядкованого за якоюсь системою списку (наприклад, за абеткою) соціолог визначає розмір кроку (залежить від бажаного обсягу вибірки) і позицію, з якої почнеться відлік. Далі, наприклад, у вибіркочуву сукупність потрапляє кожен десятий, двадцятий або сотий зі списку. Але на цьому, звичайно, проблеми не вичерпуються, бо це – віртуальна вибірка. Кожну особу тепер треба розшукати, умовити дати інтерв'ю, опитати...

Другий тип – *спрямована або квотна вибірка*. Вона методично є повною протилежністю попереднього типу, хоча поставлено ту ж мету – відтворити у малій (вибірковій) сукупності параметри генеральної сукупності. Обов'язковою умовою реалізації цього методу є наявність інформації стосовно генеральної сукупності. Важливо знати поділ генеральної сукупності на певні соціальні групи (стратифікацію). У практиці організації загальнонаціональних опитувань враховуються наступні напрямки стратифікації: 1) поділ населення за територіальною ознакою, 2) статеву структуру (жінки, чоловіки), 3) вікова структура, 4) за рівнем освіти. Іноді використовуються інші критерії відбору – етнічний, професійний, політичний, мовний, релігійний тощо. Критерії можуть залежати від характеру дослідження, його предмета. Розмір соціальної групи та її частка у генеральній сукупності визначає квоту певної категорії респондентів у структурі вибіркової сукупності. Наприклад, населення Криму становить близько 5% усього населення України. Якщо ми плануємо загальнонаціональну вибірку, то квота респондентів, яких треба опитати у цьому регіоні, складає теж 5% вибіркової сукупності. Припустимо, ми визначали обсяг загальнонаціональної вибірки у 2000 одиниць спостереження, тоді в Криму треба взяти інтерв'ю у 100 осіб. Оскільки на практиці застосовується не один критерій, а система соціальних показників, соціологи використовують табличний (матричний) метод представлення вибіркової сукупності. У табл. 3 наводиться макет таблиці для розподілу, припустимо, 100 одиниць кримчан за трьома критеріями: стать, вік, освіта. Заповнення клітин залежить від процентних співвідношень відповідних груп у структурі генеральної сукупності. Ці дані можна, наприклад, отримати від статистичних управлінь за результатами останнього перепису населення. Але не треба себе тішити, що “статистика знає усе”. Це не відповідає дійсності. Сьогодні доволі важко встановити реальний розподіл населення за критерієм зайнятості, професіями, майновим становищем. Отже, на практиці треба використовувати ті ознаки, які, по-перше, “твердо знає статистика”, по-друге, за якими можна реально відібрати респондентів для опитування.

Якщо генеральна сукупність вдало стратифікована і за квотами складено вибіркочуву сукупність, то подальші дії соціологів є такими. Кожен інтерв'юер отримує конкретне завдання (у формі, наприклад, такої ж таблиці), отже, загальна вибірка поділяється на кілька частин залежно від кількості інтерв'юерів, але таким чином, щоб у сумі знову відтворювалася квотна вибірка, тотожна генеральній сукупності. Тепер інтерв'юер вдається до пошуку респондентів, що мають ознаки, які відповідають завданню. Кожна клітина таблиці і є фактично завданням інтерв'юеру на опитування. На практиці соціологи вдаються до різних модифікацій викладених вище методів, а також комбінують їх, використовують послідовно у так званих *багатоступеневих* відборах респондентів.

Таблиця 3

Приклад матриці для визначення квотної вибірки

Вік	Початкова неповна середня освіта	Середня освіта	Спеціальна середня освіта	Вища, незакінчена вища освіта
-----	----------------------------------	----------------	---------------------------	-------------------------------

чоловіки				
18–28				
29–39				
40–59				
60 і більше				
жінки				
18–28				
29–39				
40–59				
60 і більше				

Постановка запитань і відповіді

Розробка наукового методу відбору респондентів стала подією світового масштабу для розвитку соціальних наук, вони набули впевненості у точності різноманітних вимірів, і в можливості КСД “повірила” громадськість. Але методологічні проблеми цим не вичерпалися. Другим за значенням питанням було розв’язання методики соціологічного виміру. Кожне опитування будується за стандартною схемою: *запитання*, яке готує і ставить соціолог, і *відповідь*, що відображає думку, настрій людини або фактичну інформацію, якою володіє респондент. У межах цього діалогу, якщо взяти метод опитування, і відбувається збір первинних соціологічних даних і процедура вимірювання. Соціологи виробили низку правил, норм як стосовно форми запитання, так і структури відповідей. Кожне питання мусить “працювати” на мету і завдання, які передбачає програма КСД. Питання ставляться таким чином, щоб у відповідях було розкрито зміст або кількісна характеристика певного індикатора, соціального показника, що характеризує проблему, предмет дослідження. Наприклад, якщо ми запитуємо у глядачів, чи сподобався їм кінофільм, який вони перед тим переглянули, то мається на увазі: 1) що вивчається громадська думка стосовно певного кінофільму, 2) існує показник задоволеності глядачів, який соціологи вимірюють, тобто перетворюють його на певне число (процент глядацьких симпатій). Питання повинні бути максимально простими й однозначно сприйматися загалом, використовувати операціоналізовані терміни, не містити протиріч, формулюватися стилістично вірно літературною мовою.

На початку дослідники використовували переважно так звані *відкриті запитання*. Вони не містили підказок для респондентів. Соціолог мусив сумлінно фіксувати повну відповідь респондентів. Але як можна математично обробити отриманий текстовий масив? Числовий метод не можна застосувати, якщо не “закрити” питання, тобто необхідно “рознести” усі довільні формулювання відповідно до уніфікованої шкали відповідей. Тепер можна підраховувати кількість відповідей за кожною позицією шкали, брати проценти, робити різні наступні математичні маніпуляції. Відкриті питання не “вигідні” і з того боку, що під час масових опитувань вони дуже часто так і залишаються без відповідей. Ось чому у більшості стандартизованих опитувальників соціологи використовують або “закриті”, або “напівзакриті” питання. Це передбачає попередню роботу, яка націлена на виявлення усіх можливих варіантів відповідей. Отже, соціолог мусить спроектувати відповіді, запропонувати альтернативи, з яких респонденту власне тільки залишається добирати відповіді. Респондент ознайомлюється із запитанням і пропозиціями відповідей і визначає одну або кілька позицій на шкалі відповідей, які відповідають його думці. Це має ще одну важливу перевагу – можливість зберігати *анонімність респондента*, бо в анкетах залишаються формальні позначки. Взагалі фундаментальними правилами будь-якого опитування є *довірливі стосунки* між соціологом і респондентом, *добровільність участі*, готовність відповідати “чесно” без “лакування” дійсності. Анонімність участі в опитуваннях допомагає зберігати вказані засади дослідження. У більшості випадків респонденти оперують “галочками”, обводять кільцями номери, ставлять хрестики і т. ін. Оскільки результати опитування завжди є

узагальненими даними, ідентичність респондентів є зайвим і не потрібним компонентом для соціологів. Але, на жаль, оточення не завжди розуміє принципи й цілі КСД, ось чому різні заходи, спрямовані на “безпеку” респондентів, збереження анонімності, не є зайвими. Вони полегшують процес спілкування з респондентами. “Напівзакриті” питання відрізняються тим, що поряд із “закритими” відповідями респонденту залишається право за бажанням висловити свою думку, якої немає в запропонованих альтернативах.

Соціологічні шкали

Експерименти із “закритими” питаннями спричинили розробку теорії *соціологічних шкал*. Ця теорія – різноманітні правила побудови і типи шкал – власне й розв’язали питання коректного виміру соціальних показників. Принцип соціологічної шкали нагадує те, як ми вимірюємо відстань звичайною лінійкою або рулеткою, чи як визначаємо температуру медичним термометром. Ми прикладаємо спеціально заготовлену шкалу до певного об’єкту, а потім дивимося на числовий результат. Врешті-решт і масштабна лінійка, і термометр з їх шкалами є доволі умовними інструментами. Головне тут те, що ми “згодилися” сприймати інформацію у міліметрах і градусах Цельсія, а не у дюймах і градусах Фаренгейта. Соціологічні шкали є також штучно сконструйованими інструментами. Позначки на цих шкалах, поділи є тими відповідями, які завчасно передбачають, проектує соціологи (або вони визначаються вже після завершення анкетування в процесі обробки відкритих питань). Теорія соціологічних шкал активно розвивалася протягом середини й другої половини ХХ ст. головним чином в американських університетах – Чиказькому, Колумбійському, Гарвардському та ін. Є типи спеціалізованих шкал, що розроблені для вимірювання певних явищ, або вони створюють певний алгоритм обчислювання, і носять назви за прізвищами їх авторів, – Богардуса, Лайкерта, Терстоуна, Гутмана. Але існують загальнорозповсюджені типи шкал, які можна зустріти практично в усіх анкетах, опитувальниках, стандартизованих інтерв’ю. До них належать: *номінальні, порядкові й метричні* шкали.

Номінальні шкали – це невпорядковані жодним чином набори можливих відповідей респондентів. Осць чому цей тип також зветься *невпорядкованими* шкалами. Наприклад, ми вивчаємо причини (фактори), що зумовлюють певне явище соціального життя. Попередньо на етапі розробки програми дослідження й підготовки інструментарію (анкети, інтерв’ю) здійснюється процедура факторної операціоналізації. Іншими словами, ми проектуємо набір можливих причин і таким чином створюємо шкалу відповідей. Оскільки респонденти можуть володіти інформацією або оцінками, які виходять за межі компетенції соціологів, то краще застосовувати напівзакриті питання. У табл. 4 наведено приклад з реального дослідження, яке проводилося 2000 р. в Харківській області й охопили 3500 респондентів. Вивчалась латентна злочинність і причини її виникнення. Потерпілим від різних видів злочинних посягань інтерв’юери задавали стандартне запитання: “Якщо ви не зверталися до правоохоронних органів, то чому?” У таблиці наведено альтернативи, які були завчасно підготовлені й склали шкалу відповідей. Для прикладу подано дані опитування тільки стосовно двох достатньо розповсюджених злочинів – кишенькових крадіжок і корупції (хабарництва).

Таблиця 4

Розподіл відповідей на запитання “Якщо ви не зверталися до правоохоронних органів, то чому?”

	Карманні крадіжки		Корупція	
	%	Р	%	Р
Не хотел(а) огласки	3	1	1	3
Опасаюсь мести	3	3	7,1	3
преступника	1	1	9	1
Из-за бюрократизма правоохоронительн	3	5	1	0
	7	5	1,8	7

вихорганов					
Из-за незначительного ущерба	1,6	6	1	5	1
Не верю, что милиция будет всерьез заниматься моим случаем	3,4	4	2	1	4
Не верю, что милиции удастся найти преступника	4,2	3	3	2	1
Думаю, что преступнику все равно удастся «откупиться» от милиции и правосудия	,6	6	7	1	5
Виновный (преступник) возместил мне ущерб	,0	0	8	1	1
Это мое личное (семейное) дело	,8	4	8	2	1
Чувствую, что в случившемся есть доля моей вины	,6	9	4	6	1
«Связавшись» с милицией, можно пострадать самому	,0	3	2	1	9
Милицине надо «заплатить», нести подарки, чтобы они всерьез занимались моим вопросом	,9	3	1	1	8
Разобрался сам (или с чьей-либо помощью)	,6	6	6	1	6
Не было средств связи, а позднее я «остыл»	,8	4	9	1	1
Сделал заявление в другие организации или представителю администрации	,3	1	4	1	0
Попытка преступления не удалась	,4	0	6	1	1
Не доверяю правоохранительным органам	,0	4	0	1	2
Другие причины	,0	0	7	1	3

Номинальні шкали обчислюються наступним чином. Позитивні відповіді враховуються як числові одиниці. Вони сумуються і розраховується частота відповідей по кожній позиції шкали, а потім обчислюються відповідні проценти від загальної кількості оброблених анкет (респондентів, що взяли участь в опитуванні), або від кількості тих, хто відповів на конкретне запитання. У таблиці наведено підсумкові проценти стосовно не загалу респондентів, а тих, хто був жертвою відповідного злочину і не звернувся до органів міліції. Загальна сума процентів не завжди дорівнює 100 відсоткам. Сума у 100% утворюється в разі застосування альтернативних шкал, які передбачають лише один вибір. Наприклад, запитання “Ваша стать?”, яке у більшості випадків входить до так званого паспорта або “об’єктивки” анкети, передбачає класичну альтернативну шкалу – набір відповідей: “жінка” або “чоловік”. В інших випадках соціолог дає пояснення – скільки максимально альтернатив можна обрати. У наведеному прикладі кількість виборів взагалі не обмежувалася, респондент мав право підкреслити усі мотиви, за якими він вирішив не звертатися до міліції. За результатами обрахунку даних шкала упорядковується в тому сенсі, що визначаються пріоритетні фактори, тобто причини ранжуються за величинами

процентів. Процедура ранжування полегшує порівняння в разі потреби з аналогічними шкалами. У таблиці зумисне наведено приклади причин незвертання до міліції за несхожими злочинами. Як ми бачимо, провідні причини тут зовсім різні.

Порядкові (рангові) шкали передбачають, що відповіді респондентів можуть бути різної інтенсивності, “сили”, або стосуватися впорядкованої системи речей. Наприклад, якщо ми цікавимося рівнем освіти респондентів, то ми можемо прийняти рангову систему освіти, яка склалася у суспільстві: (1) початкова освіта, (2) середня загальна, (3) середня спеціальна, (4) вища, (5) науковий ступінь. Таким чином, маємо 5-бальну впорядковану шкалу. Респондент ідентифікує власний освітній рівень з тією чи іншою позицією запропонованої шкали (або це робить за нього інтерв'юєр). Ці шкали завжди є альтернативними і не припускають можливості двох або більше виборів одночасно. Порядкові шкали є вельми розповсюдженими, їх охоче використовують соціологи, бо вони значно поліпшують точність виміру. За допомогою порядкових шкал вимірюються інтенсивності почуттів, оціночні компоненти, ступінь солідарності з тими чи іншими висловами, ступінь згоди або незгоди щодо певних речей тощо. У табл. 5 подано приклад застосування шкали подібного типу для виміру інтенсивності почуттів (міра страху), які викликає у людей злочинність. Застосовувалася п'ятибальна шкала, яка, на думку дослідників, мусила б охоплювати увесь спектр почуттів за вектором посилення відчуття небезпеки: від нейтрального ставлення до злочинності до справжнього страху.

Таблиця 5

Почуття, які викликає злочинність у районах проживання

	Число ислові доповн ення	Місто істо 2 000 р.	Пр иміський район 20 02 р.	істо 000 р.	Пр иміський район 20 02р.
Ніяких особливих почуттів	1	2,9%	3%	6,2%	7%
Легка занепокоєність	2	2,7%	1%	2,9%	0%
Певна занепокоєність	3	9,2%	3%	3,6%	1%
Серйозна стурбованість	4	6,3%	3%	2,2%	4%
Острах	5	,8%	%	,1%	%
Індекс остраху		.6	2.7	.2	2.4

Правила обчислювання за порядковими шкалами нагадують процедуру роботи з номінальними шкалами, але вони мають додаткові корисні можливості для отримання числової моделі процесів. Спочатку, як і завжди, підраховується частота (сума відповідей) за кожною позицією шкали і обчислюється відповідний процент. Потім за бажанням дослідника конструюється так званий індекс для того, аби “згустити” інформацію і перетворити її, припустимо, на одне число. На другому етапі кожній відповіді респонденти приписується не стандартна “одиниця”, а числове доповнення, яке проектується як число ряду, що за уявленнями соціолога є тотожним змісту шкали. У наведеному прикладі вербальним (словесним) позиціям шкали відповідають у порядку збільшення інтенсивності почуття числа 1, 2, 3, 4, 5. Підсумковий індекс у даному випадку розраховувався як середньо зважена арифметична сума усіх позицій шкали. Наразі

підсумковий індекс склав ті числа, які проставлені в останньому рядку таблиці, а теоретично у конкретному випадку він мав можливість змінюватися у діапазоні від 1 до 5. Тобто, якби усі респонденти вказали, що злочинність їх зовсім не турбує, то індекс дорівнював 1, у протилежному крайньому випадку – 5. Як бачимо, дійсно відбулася інтеграція числових показників, що дуже вигідно, коли доводиться порівнювати різні виміри. Саме такий випадок наведено у табл. 5. Реально у 2000 і 2002 рр. було здійснено опитування населення, яке мешкає на двох територіях: в одному з районів міста Харкова і у приміському районі. Отже утворилося чотири масиви даних, які треба було порівняти між собою. Навіть одного погляду на величини індексів вже досить, аби зрозуміти ситуацію та суть тенденцій. Ми бачимо, що почуття, які викликає злочинність, є доволі сталими соціально-психологічними явищами, і хоча за два роки відбулося незначне (можна сказати, “мікроскопічне”) зменшення частки людей, у яких злочинність викликає острах, основні пропорції зберігалися.

Таблиця 6

Відповіді на запитання: “Чи є у районі помешкання місця, які краще не відвідувати?”

Шкала відповіді	Число	Місто	Приміський район	Місто	Приміський район
“Так”	1	2,3,3%	20,02 р.	1,8,7%	20,02р.
“Скоріше так, ніж ні”	0,5	8,3%	21,7%	3,5%	23,9%
“Не маю відповіді”	0	2,1,5%	14,7%	1,3,3%	16,7%
“Скоріше ні, ніж так”	0,5	6,4%	9,0%	6,8%	17,0%
“Ні”	1	4,0,6%	22,9%	5,7,7%	26,2%
Індекс небезпечних місць		– 0.16	+0.15	– 0.41	– 0.07

Розповсюдженим типом шкал є симетричні врівноважені шкали з переходом через умовний нуль. У згаданому дослідженні перед респондентами ставилося запитання: “Чи є у районі помешкання місця, які краще не відвідувати?” (див. табл. 6). Застосовувалася стандартна симетрична шкала відповідей – “Так”, “Скоріше так, ніж ні”, “Не маю відповіді”, “Скоріше ні, ніж так”, “Ні” – з числовими доповненнями: +1; +0,5; 0; –0,5; –1. Отже, індекс у цьому випадку може змінюватися від “плюс одиниці” до “мінус одиниці”. –1 означає: – усі солідарні в тому, що небезпечних місць немає, а +1 – однозначне серед загалу респондентів “Так”. На практиці ніколи підсумкові індекси не набувають крайніх значень, тому що люди мають різні думки, не однаково оцінюють явища. Але уявлення про діапазон коливання індексу є важливим для того, щоб правильно його “читати”, інтерпретувати під час аналізу даних дослідження. Аналіз індексів у таблиці свідчить, що компонент безпеки, пов’язаний з “особливими” місцями, погіршився, мешканці районів почали більше побоюватися “небезпечних” місць.

4. Кількісні та якісні методи дослідження

Властивості кількісних методів

Практично усе написане у попередньому параграфі має стосуватися так званих *кількісних методів*. Вони дозволяють створити числовий образ, модель явища або процесу і претендують на достовірність та точність, зумовлені математичними теоріями й

фактами. Останнє завжди вважалося сильною стороною кількісних методів, і вселяло оптимізм стосовно того, що соціальні науки позбавляться нарешті неточності й довільності у судженнях. Може виникнути враження, що соціологи оперують виключно кількісними методами. Це не відповідає дійсності, бо паралельно з ними розвинулися принципово відмінні так звані *якісні методи*. Головна відмінність їх полягає, мабуть, у тому що якісні методи не претендують на те, аби за їх допомогою була відтворена числова модель процесу або явища. Отже, такий обов'язковий компонент, як масовість спостереження певних одиниць тут не тільки не є обов'язковим, а є навіть і неможливим. Наприклад, якщо для коректного застосування кількісного методу треба опитати щонайменше кількості осіб, то так звані якісні інтерв'ю беруться у небагатьох інформантів (так тут зветься респонденти), принаймні кількість інтерв'ю ніколи не перевершує кількох десятків. Хоча з іншого боку, і у першому, і у другому випадках використовуються, і метод опитування і метод спостереження. Але їх застосування суттєво модифікується.

Перед тим як більш докладно зупинитися на якісних методах, підсумуємо характеристики кількісних методів. Отже, кількісні методи базуються на наступних принципах:

1. *Принцип репрезентативності на основі застосування вибіркового методу*. Саме слово “репрезентативний” перекладається з французької мови як “відповідний”, “характерний”, “показовий”. Основна ідея полягає у тому, що дані спостереження мусять бути репрезентативними щодо об'єкта дослідження в цілому. Вивчаючи фактично вибірку сукупності, ми з певними застереженнями щодо точності переносимо отримані результати на генеральну сукупність. Вибіркова сукупність є мініатюрною моделлю генеральної сукупності, дослідження якої економить кошти й сили соціологів, дозволяє зробити опитування інструментом швидкого реагування на зміни громадської думки.

2. *Масовість експерименту, з метою досягнення потрібної точності*. Кількісні методи передбачають, що вибірка сукупності не може бути занадто малою, обсяг вибірки коливається від кількох сотень до кількох тисяч одиниць спостереження. За рахунок збільшення вибіркової сукупності за умови відсутності системних похибок під час відбору респондентів вдається “підняти планку” точності до прогнозованої похибки у 1–2 %. Для більшості КСД вважається допустимою похибка у $\pm 3\%$, для чого потрібно, наприклад, опитати не менше півтори тисячі респондентів.

3. *Принцип вимірювання із застосуванням соціологічних шкал*. Реалізується ідея числового представлення й моделювання складних соціальних явищ та процесів і перетворення соціальних наук на “точні науки”, які використовують експеримент і математичні методи обробки даних.

4. *Валідність (від лат validus – сильний, міцний), тобто коректність процедури виміру і надійність результатів*. Принцип полягає в досягненні максимальної адекватності відповідей на запитання і шкал змісту того, що саме вимірюється. А в цілому це – обґрунтованість обраної методики, відповідність інструментарію програмі КСД, меті й завданням дослідження.

5. *Дотримання процедурних правил і етичних норм*. Існує набір доволі жорстких правил організації, проведення КСД, норм спілкування анкетерів та інтерв'юєрів з респондентами, нарешті, представлення даних науковій громадськості, загалові.

6. *Застосування сучасної комп'ютерної техніки*, пакетів статистичних програм, що скорочує терміни дослідження, робить дані більш надійними і відкриває додаткові можливості для застосування спеціальних математичних методів аналізу даних – встановлення кореляційних залежностей між перемінними, факторного й кластерного аналізів тощо.

Специфіка якісних методів

Якісні методи відрізняються від кількісних вже своєю “ідейною” методологічною основою. Поняття репрезентативності, точності, валідності тут трактуються по-іншому. Як таке вимірювання не відбувається, і дані не перетворюються на числа і проценти. Комп'ютерна техніка хоча й застосовується, але не для обробки

анкет, а для збереження і опрацювання текстів. У табл. 7 дається порівняння кількісних і якісних методів.

Таблиця 7
Відмінність кількісних і якісних методів дослідження

<i>Кількісні методи</i>	<i>Якісні методи</i>
Відповідають на питання «скільки?», придатні для визначення числових характеристик латентних процесів, використовуються для моніторингу, аналізу динаміки «латентних змінних»	Відповідають на питання «як?», «чому?», мають власну функціональну нішу для поглибленого вивчення механізмів розгортання латентних процесів, супутніх факторів, внутрішніх мотивів тощо
Принципове значення має репрезентативність вибірки, яка дозволяє поширити дані вибіркової сукупності на генеральну сукупність і визначає точність виміру	Репрезентативність визначається автентичністю відбору, дослідник підбирає об'єкти з урахуванням власної теорії, користується методом «снігового кому»
Програма дослідження, методика та інструментарій ретельно розробляється до початку польових робіт, вимірювання стандартизоване, принципові зміни і корекція в процесі дослідження не можливі	Гнучкість – головна характеристика якісних методів; «занурюючись» у поле, дослідник творчо структурує свою працю, враховує середовище, обставини, проміжні результати, уточнює завдання і напрямки роботи
Дані подаються у вигляді чисел, аналіз робиться за допомогою статистичних даних, таблиць, діаграм	Дані накопичуються у вигляді слів з документів, спостережень, транскриптів; аналізу передують генералізація ідей на основі зібраних свідочств
Соціолог ставить переважно закриті й напівзакриті питання, порядок питань незмінний, інтерв'юер тримається нейтрально, тон – офіційний, соціальний контекст, в якому здійснюється опитування, не враховується	Використовуються переважно відкриті питання, інтерв'юер демонструє емпатію, враховує соціальний контекст, інтерв'ю нагадує дружню розмову, соціолог слідкує за реакціями респондента і пристосовується до його мови

Основними різновидами якісних методів є:

Індивідуальне інтерактивне нестандартизоване інтерв'ю. Здійснюється у формі: (1) *біографічного інтерв'ю*, яке передбачає розповідь інформанта у хронологічному порядку про своє життя, події, різні обставини, оточення; (2) *сфокусованого інтерв'ю*, коли предметом є якась одна або кілька споріднених проблем, тем, довкола яких і точиться розмова соціолога з інформантом; (3) *неструктурованого і слабо структурованого інтерв'ю*. Цей різновид передбачає спеціальну підготовку соціолога до інтерв'ю. Структуроване (слабко структуроване) інтерв'ю передбачає наявність путівника, фактично – це набір відкритих запитань, які допомагають повертати інтерв'ю у потрібне русло. Неструктуровані або вільні інтерв'ю передбачають незапрограмований, спонтанний сценарій спілкування інтерв'юера з інформантом.

Групове інтерв'ю або фокус-група. Інтерв'ю проводить *модератор*, який ретельно готується до події: підбирає групу інформантів відповідно до теми КСД, готує аудіо- або відеозаписуючу апаратуру, зручне приміщення, попередній набір запитань або проблемних ситуацій, які треба розглянути або поставити перед аудиторією. Обговорення здійснюється в цілому вільно, кожен має можливість викласти свою точку зору,

аргументи, не погодитися з іншими. У результаті виникають соціально-психологічні ефекти, які не спостерігаються під час інтерв'ю наодинці із соціологом. Отже, розширюється обсяг інформації та її структура, що є вельми цінним з огляду на завдання КСД.

Спостереження з аутентичним записом подій, розмов. Текст може існувати як щоденникові записи. Метод є ефективним, коли дослідник дійсно “занурюється” у середовище, стає “своїм”, тобто йдеться про включене спостереження.

Наративний аналіз, що передбачає опрацювання різноманітних текстів. У тому числі об'єктом можуть бути літературні тексти, листи, щоденники, виступи політиків. Від контент-аналізу відрізняється тим, що не ставиться завдання підрахунку частоти, з якою зустрічаються ті чи інші одиниці аналізу. Ведеться пошук прихованих смислів, підтексту, соціального значення вербальних (словесних) структур.

У кожному випадку соціолог врешті-решт має справу з різними текстами. Вважається “гарним тоном”, аби текст був автентичним, тобто записаним точно, відповідно до стилістики мови інформантів. Соціологів не лякають незграбність або нелітературність мови “своїх клієнтів”. Текст є первинним сирим матеріалом для подальшої роботи. Комп'ютер використовується як допоміжний технічний засіб, що полегшує різні маніпуляції з текстом. Звичайно, первинні записи необхідно перетворити на електронні, а це само по собі є великою роботою. Але потім соціолог може легко “різати” текст на частини, сполучати і порівнювати різні фрагменти, позначати (кодувати) окремі уривки тощо. Немає стандартних правил, як обробляти тексти. Усе залежить від досвіду й навичок дослідника і мети, з якою він проводить КСД. Головна відмінність текстів від стандартизованих опитувальників полягає в їх інформативності, змістовності, непередбачених поворотах думки та асоціаціях. Це ліквідує головний недолік кількісних методів – обмеженість, запрограмованість, неможливість зміни напрямку діалогу, його розширення, уточнення подробиць тощо. Соціолог, який використовує якісні методи, може починати перші спостереження або інтерв'ю, не маючи чіткої програми, попередніх гіпотез, навіть не володіючи усіма поняттями, які властиві контексту, мові інформантів. Але в цьому також є перевага, дослідник може гнучко змінювати свою тактику, додавати до путівника інтерв'ю нові блоки, запитання, змінювати підходи й формулювання. Інша справа, що до якісного дослідження важко залучити нефаківців, як часто це робиться під час організації бригад анкетерів для проведення масових опитувань. Якісні методи і на етапі підготовки КСД, і на етапі польового експерименту реалізує професійний соціолог.

Які методи є пріоритетними для потреб органів внутрішніх справ? Мабуть, правильна відповідь буде така – поєднання і перших, і других, взаємодоповнення. Якісні методи мають ту перевагу, що їх застосування іноді є безальтернативним у тих ситуаціях, коли масові опитування не можна застосовувати. Саме органи правопорядку мають справу з категоріями людей, що, з одного боку, є важкодосяжними для того, щоб бути об'єктом масових опитувань, а з іншого, – мають скритий спосіб життя, не бажають спілкуватися зі сторонніми людьми, представниками влади, офіційних установ, чи усіма тими, хто виходить за їх коло. Це – різноманітні девіанти, злочинці, хабарники, повії, наркомани тощо. Вважається за успіх, іноді, не те аби опитати кількості подібних осіб, а факт відвертого спілкування з одним – двома представниками асоціальних груп. Отже, якісні методи стають на разі безальтернативними.

5. Інтерпретація, аналіз, висновки

Інформація, яка відображена числами або міститься у текстах, може перетворитися на нову теорію, доповнити опис соціального явища, поглибити наші знання стосовно соціальних процесів. Але усе це зумовлено творчими здібностями соціолога. Останній етап КСД є процесом інтерпретацій, аналізу різнобічної інформації. Кількісні дані, різноманітні числа, як і текстова інформація, стають основою висновків, нових припущень або відповідей на проблемні питання, які ставилися на початку дослідження. Але в осмислені емпіричних даних завжди залишається елемент відносності й довільності. Добре, якщо є база для порівняння та інтерпретації. Важливо мати результати аналогічних

КСД в інших регіонах, країнах або користуватися даними робіт, які виконані раніше, щоб правильно оцінити нову інформацію. В соціології високо цінуються повторні (*моніторингові*) і довготривалі (*лонгетюдні*) експерименти. Їх результатом є динамічні ряди даних, які характеризують розгортання певних соціальних процесів, етапи розвитку особистості тощо. Числа в цих рядах стають промовистими, бо вони сполучаються з іншими, утворюють певну систему.

Прикладом моніторингу може слугувати спостереження вчених НУВС за наркотичною ситуацією у молодіжному середовищі м. Харкова. Починаючи з 1995 р., регулярно, через рік, проводиться анкетування учнівської молоді у школах, коледжах, університетах міста. Початок спостереження співпав з початком інтенсивної наркотизації: у молодіжному середовищі швидко розповсюджувалися так звані “легкі” наркотики, препарати коноплі. Об’єкт моніторингу було визначено як “учнівська молодь від 14 до 24 років”. Вибірка будувалася за наступною схемою: уся сукупність респондентів поділялася на чотири групи відповідно до статистичних даних: 1) школярі старших класів, 2) учні ПТУ, 3) студенти технікумів (коледжей), 4) студенти вищих навчальних закладів. Відбір респондентів у кожній з названих страт будувалася з певними відмінностями. Найбільшу групу кожного разу становлять учні шкіл – близько 60%. За шаговим методом (випадковий добір) добиралися спочатку школи, потім вже “у середині” кожної школи визначався один старший клас. В класі відбувалося суцільне опитування методом групового анкетування із самозаповненням опитувальників, які містили виключно закриті запитання. Анкети по завершенню роботи не переглядалися окремо, а збиралися купою, отже, на очах респондентів знеособлювалися. Це сприяло встановленню довірливих відносин і підвищувало шанс отримати правдиву інформацію.

Одним з основних показників, який вимірюється під час кожного опитування, є “проба нелегального наркотику”. 1995 р. дослідження зафіксувало 22% молодих людей, які мали принаймні 1 пробу тієї чи іншої наркотичної речовини (наразі під цим терміном розуміється увесь спектр заборонених адиктивних речовин, токсичні й психотропні препарати). 1997 р. ця частка збільшилася на 11,6% і склала 33,6%; 1999 р. вона досягла 48,8%. Цікаво, що дослідження 2001 р. вже не зафіксувало значного збільшення показника. Але збільшилася частка тих, хто має неодноразові проби, збільшився й спектр наркотичних речовин у незаконному обігу й відповідно проби цих речовин. Отже, як інтерпретувати отримані дані? 1995 р. “стартовий” показник у 22% нам не здавався малим, хоча формально це трохи більше 1/5 від усієї учнівської молоді. Організатори опитування ще пам’ятали ті часи, коли нелегальні наркотики зовсім не були поширені у молодіжних компаніях, школах і дворах міста. Але з іншого боку, у ті часи жодних масових соціологічних опитувань з цієї тематики не проводилось, отже, дійсний показник поширення наркотиків був не відомий. Через шість років “стартовий” показник вже виглядав як доволі скромний і невеликий. Головний висновок полягав у тому, що поширення нелегальних наркотиків набуло епідемічного характеру. Хоча основна маса молоді з фактами адиктивної поведінки експериментувала з “легкими” наркотиками, можна було передбачити поширення захворювань на наркоманію, бо існує відомий ланцюг: “легальні наркотики (тютюн, алкоголь) – “легкі наркотики” (марихуана) – “важкі наркотики” (ін’єкційна наркоманія). Медична статистика підтвердила це припущення.

Метод масового опитування добре “спрацьовує” щодо “звичайної” молоді. Щодо справжніх наркоманів, то він не є ефективним: по-перше, генеральна сукупність не визначена (ніхто навіть не знає числа наркоманів у країні), по-друге, наркомани відносяться до категорії “важко досяжних” респондентів, на практиці знайти і опитати велику їх кількість – складне завдання, по-третє, немає ніяких гарантій, що за умов масового опитування відповіді будуть більш-менш правдивими. Саме тут у нагоді стають якісні методи: індивідуальні слабкоструктуровані біографічні інтерв’ю й фокус-групи. В них беруть участь лише ті, хто свідомо погодився на діалог і має намір відверто обговорювати проблеми наркоманів і подробиці власного життя. Застосування якісних методів паралельно з організацією моніторингів дозволило уявити важливі закономірності індивідуального занурення у споживання наркотиків, тобто прослідкувати кар’єру

наркомана. Зокрема, було виділено так звані “точки біфуркації” – переломні моменти біографії, які визначають подальший шлях особи. “Біфуркація” – математичний термін, він означає стан неврівноваженості у динамічних процесах, свого роду перехрестя, коли навіть слабкі сили здатні визначити вибір вектора розвитку. У соціальному житті, у біографіях людей також є подібні “точки зламу”. Роль слабких сил тут відіграють різні випадковості, які можуть фатально вплинути на долю людини. Особливе значення у цьому контексті має “перша проба” легкого наркотику, а потім і “важкого”. Подальший розвиток подій має вже ознаки перебігу медичного захворювання.

Контрольні запитання і завдання для самопідготовки

1. Дати визначення КСД.
2. Які основні напрямки КСД в організації?
3. Назвіть основні етапи КСД, а також зміст основних робіт на цих етапах.
4. Хто приймає участь в проведенні КСД?
5. Дайте визначення програми КСД.
6. Опишіть складові частини методологічного розділу програми КСД.
7. Опишіть складові частини методичного розділу програми КСД.
8. Які методи збору даних в соціології вам знайомі? Проаналізуйте їх переваги та недоліки.
9. Які методи аналізу документів ви знайти?
10. Назвіть декілька типів спостережень та поясніть їх різницю.
11. опишіть форми опитувань, які вам відомі,
12. визначення та типі вибірки,
13. опишіть типі запитань і шкали виміру.
14. Порівняйте кількісні та якісні методи дослідження.

Тема 7. Основні етапи розвитку соціології.

Мета лекції : студенти мусять

- Розуміти передумови виникнення соціології як наукової дисципліни,
- вміти пояснити основні етапи розвитку соціології,
- пояснити внесок О.Конта, Г.Спенсера, К.Маркса в розвиток соціології,
- вміти пояснити особливості соціологічної теорії Є.Дюркгейма та М.Вебера.
- знати основні соціологічні школи XIX-го століття,
- пояснювати головні напрямки розвитку соціології XX ст.
- знати особливості розвитку вітчизняної соціології

Питання до теми :

- 1. Виникнення соціології як наукової дисципліни**
- 2. Соціологія XIX століття**
- 3. Класичний період розвитку соціології (соціологія на зламі XIX – XX ст.)**
- 4. Головні напрямки розвитку соціології XX ст.**
- 5. Особливості розвитку вітчизняної соціології**

Українська соціологія

Соціологія – відносно молода наука, що швидко прогресує. Її поступ принципово відрізняється від розвитку точних або технічних наук: соціологія одночасно розвивається за кількома теоретичними напрямками, які конкурують поміж собою і за якими стоять різні наукові школи. З одного боку, теоретична неоднозначність є слабким місцем соціології, а з іншого, – конкуренція становить рушійну силу прогресу соціологічного знання. Важливо підкреслити, що знайомство з історією соціології, сучасними концепціями є необхідним елементом опанування соціологічної теорії.

1. Виникнення соціології як наукової дисципліни

Будь-яка наука не виникає на порожнім місці. Її появі передують суб'єктивні й об'єктивні передумови.

Об'єктивні передумови - ті зміни в суспільстві й у свідомості людей, які створили ґрунт, тобто показали необхідність і можливість появи нової науки як результату еволюції суспільства й знань про нього. До суб'єктивних передумов можна віднести внесок конкретних учених, які, проаналізувавши сформовані об'єктивні передумови вивели ідею створення нової науки, обґрунтували її необхідність, визначили її завдання, займалися її популяризацією серед сучасників.

Об'єктивні передумови появи соціології:

Соціологія виникла як відповідь на потребі цивільного суспільства, що формується. На зміну звичному нормативному порядку феодально-абсолютистського ладу з його твердою тотальною регламентацією економічного, політичного й духовного життя йшов процес становлення суспільства, що затверджує торжество волі людини, духовну, економічну незалежність, автономність громадянина. В умовах суспільства, що само організується, виникає потреба в знанні, орієнтованому на опис реальних соціальних явищ і процесів - щоб раціонально й з найбільшою ефективністю Люди міг розпоряджатися своєю волею. Вільна конкуренція поставила діяльність підприємців і політиків у пряму залежність від того, наскільки вміло вони використають знання конкретних настроїв, очікувань людей, їхніх переваг. Отже були необхідні конкретні доказові знання, наближені до реальної практики.

Здійснилося ускладнення соціальної структури суспільства. З'явилися нові соціальні спільності (наймані робітники, буржуазія), особисто вільні й взаємозалежні. Конфлікти, що виникають між ними не могли бути вирішені тільки з позиції примусу та влади, необхідні були договори, що враховують взаємні інтереси.

Швидше стали відбуватися соціальні зміни. Раніше протягом життя декількох поколінь усе було незмінно, в 19-м столітті суспільство стрімко й кардинально змінюється. Пояснення цим змінам й їхнім наслідкам необхідно оперативно давати, а існуючі в той момент науки про суспільство із цим упоратися не могли.

До цього часу були накопичені необхідні знання про устрій суспільства. Попередні географічні відкриття показали різницю в культурах, але спільність соціальних основ, «цеглинок» соціального життя була очевидна. З'явилася можливість узагальнення й систематизації отриманих знань на новому рівні.

Найбільші наукові відкриття в області фізики, хімії, біології... довели ефективність тих методів пізнання, які використовували вчені в науках про природу. Виникла ідея перенесення цих методів на вивчення суспільства для виявлення законів його розвитку й більш раціонального керування.

Соціальні ідеї продукувалися з давніх-давен: і античні філософи (пригадаємо платонівську “Державу”, аристотелівську “Політику”), і теологи середньовіччя, і утопісти нового часу (Томас Мор, Томмазо Кампанелла), і блискуче сузір'я європейських філософів та просвітителів XV–XVIII ст. (Нікколо Макіавеллі, Томас Гоббс, Шарль Монтеск'є) торкалися соціальних та політичних проблем, висловлювали свої думки стосовно ідеальної моделі суспільного устрою. Але соціологія як окрема галузь знання нараховує лише близько півтора століття. Попередні розвідки можна охопити терміном “протосоціологія”. Це – сукупність знань, ідей, теорій, що накопичувалися від давніх часів до середини XIX століття, і тематично торкалися суспільства або соціальних проблем.

Історію теоретичної соціології можна поділити на чотири основні періоди: 1) виникнення соціології у 30–40 рр. XIX та її подальший розвиток у XIX ст. переважно на натуралістичній основі; 2) класичний період розвитку соціології (соціологія на зламі XIX і XX ст.); 3) формування сучасних соціологічних теорій (20–60-ті рр. XX ст.); 4) новітній етап розвитку соціології (остання чверть XX ст. і початок XXI ст.). Перший – пов'язаний з творчістю родоначальників соціології (О. Конт, Г. Спенсер, К. Маркс); другий період пов'язаний з іменами так званих класиків соціології (Е. Дюркгейм, М. Вебер, Г. Зіммель, В. Парето), які визначили предмет нової науки і методологічні засади соціології. Він охоплює кінець XIX ст. та перші два десятиліття XX ст. Від початку 20-х рр. XX ст. формуються сучасні теорії та напрямки соціології. Найбільш відомими соціологами-теоретиками цього періоду були П. Сорокін, Р. Мертон, Т. Парсонс, Дж. Мід, Ф. Знанецький, Л. Козер та ін. Нарешті, в останні десятиліття значний вплив на зміст соціологічних дискусій мали праці П. Бурдьє, Е. Гідденса, Дж. Александера, Дж. Тернера, Р. Дарендорфа, І. Валлерстайна.

Ідучи від витоків, почнемо з короткого огляду творчості тих мислителів, завдяки яким власне і виникла соціологія як самостійна гілка наукового знання.

2. Соціологія дев'ятнадцятого століття

Огюст Конт (1798–1857)

Соціологія “вийшла з лона” філософії, а пуповину, що допіру не дозволяла говорити про соціологію окремо від філософії, обірвав видатний французький вчений О. Конт. Замолоду йому довелося бути секретарем усесвітньо відомого французького інтелектуала, соціального утопіста Анрі Сен-Сімона де Рувруа (1760–1825) – прибічника науково-технічного прогресу, автора теорії індустріального суспільства та ідеї позитивної науки. Модерні (на той час) погляди Сен-Сімона щодо розвитку та майбутнього суспільства, роль науки у цьому поступі зіграли вирішальну роль у формуванні світогляду молодого Конта, який не був обтяжений класичною університетською освітою, а закінчив у Парижі Вищу політехнічну школу. Згодом Конт наважився атакувати стару філософію (метафізику), ставлячи їй у провину ненауковість, суб'єктивізм та непотрібність для поступу суспільства. У своїх працях – “Курс позитивної філософії”, “Дух позитивної філософії” – він розвинув ідею *позитивної науки*. Позитивна наука мусить базуватися

виключно на достовірних, реальних фактах; її висновки не повинні триматися на авторитеті вчених і можуть бути за бажанням перевірені та підтверджені (або спростовані) іншими дослідниками. Для цього у науковому процесі потрібно застосовувати не умоглядний (філософський) підхід, а методи, які використовують природничі, точні дисципліни. Вчений не може бути ідеологічно заангажованим і мусить критично ставитись до різних теорій та ідей: переконливими є не авторитети, а обставини, факти, математичні викладки. Філософія, на думку Конта, цим критеріям не відповідала. Він був категорично проти “філософських спекуляцій”, тобто умоглядних доктрин і спроб пояснювати речі без глибокого наукового аналізу. Наука, на його думку, повинна переважно не пояснювати, а описувати явище. Проникнення в “середину” речей, визначення їх суті, намагання знайти відповіді на філософські питання є нереальним через обмеженість методів науки та інтелектуальних властивостей вченого; отже, призводить до марнування часу, або ще гірше – залучає як базис релігійний або ідеологічний компонент, що призводить до необхідності вірити в ті чи інші “істини”. У цьому ракурсі Конт і формулює кредо *соціології як позитивної науки про суспільство*. Завдання соціолога – ретельно збирати, описувати, класифікувати соціальні явища, оперувати фактами, цифрами, перевіреними даними. І лише на ґрунті емпіричних фактів, спостережень вчений має право сформулювати ту чи іншу теорію.

Засновник соціології вважав, що позитивні науки розвиваються від простого до складного в певній послідовності: *математика – астрономія – фізика – хімія – біологія – соціологія*. Спочатку він називав науку про суспільство “соціальною фізикою”, щоб підкреслити її спорідненість із позитивними (природничими, точними) науками. Пізніше він конструює штучний термін для визначення нової дисципліни, складений з двох коренів, які належать різним мовам: “socio” (лат.) – колективний, спільний (суспільний); logos (грецька) – знання, наука. Отже, неологізм “соціологія” означав “знання (наука) про суспільство”. Щоправда, до інших європейських мов термін “соціологія” прийшов уже з французької, якою і писав свої твори Конт. Введення у науковий обіг нового терміну сприяло розвитку нової наукової дисципліни, яку завдяки Конту було термінологічно відокремлено від інших наук. Це – один з аргументів на користь визнання Конта родоначальником соціології.

Позитивізм Конта яскраво відбився у його намаганнях “позичити” у біології, яку він розглядав як попередницю науки про суспільство, основні методи дослідження. Дублюючи зоологів часів між Карлом Ліннеєм (1707–1778) та Чарлзом Дарвіном (1809–1882), Конт вважав *спостереження* соціального життя, *опис* фактів та їх *класифікацію* основними “знаряддями” дослідника суспільства. Водночас він прекрасно розумів, що експеримент, яким користуються фізики, біологи, не може практично застосовуватися соціологами. Щоправда, сама історія іноді ставить експерименти над суспільствами, народами, культурами під час різких змін, воєн, революцій тощо. Екстремальні ситуації становлять цікавий об’єкт для спостереження. Але більш звичним для соціології є *порівняльний* метод, коли, наприклад, дослідник спостерігає різні форми певних соціальних явищ, інститутів (релігія, сім’я, власність тощо) шляхом їх співставлення у тих чи інших країнах, у побуті різноманітних племен, народів і навіть порівняно з відомими випадками взаємодії серед тварин. *Історико-порівняльний* метод передбачає процедуру порівняння історичних стадій, етапів, тобто вимагає вивчення генезису (становлення) інститутів, традицій, розвитку соціальних форм в історичній послідовності.

Подібно до біології, що поділяється на анатомію й фізіологію, Конт розділив соціологію на дві складові - соціальну статистику та соціальну динаміку. *Соціальна статика* вивчає структуру суспільства, його складники та засади організації елементів у ціле, що зветься суспільством. Конт вважав, що поглиблення цього напрямку у підсумку розкриє таємницю соціального порядку: основи та умови стабільності, гармонії в суспільствах. Він підійшов до вивчення важливих соціальних інституцій – сім’ї, держави, церкви, власності, – які забезпечують цілісність суспільства та основи стабільності. Суспільство почуває себе добре, наголошував Конт, коли його частини, соціальні класи, спрямовані до спільної мети, так що вони взаємодіють і не суперечать одні одним. Він був прихильником

соціального консенсусу, тобто домовленості основних груп і партій, об'єднаних позитивістським мисленням і прагненням до прогресу. *Соціальна динаміка* вивчає поступ, закономірності розвитку суспільства і його складників. Поступ, на думку Конта, обумовлений безперервним розвитком людської свідомості, інтелекту, накопиченням позитивних знань. Засновник соціології формулює “закон трьох стадій”, згідно з яким людський інтелект проходить три стадії розвитку: теологічну – метафізичну – позитивну (наукову). Відповідно до цього всесвітня історія складається з трьох періодів: до 1300 року – *теологічна стадія*, де провідну роль відіграють священики, а ідеї фокусуються на нематеріальних, надприродних силах; XIV–XVIII ст. – *метафізична стадія*, що відзначена занепадом старих вірувань і піднесенням авторитетів Реформації, Просвітництва (видатну роль грають філософи, які фокусують увагу на сутності явищ і відкидають надприродні пояснення). Нарешті, *позитивна стадія* починається з XIX ст., вона відзначена розвитком точних наук, індустрії, всебічним розвитком наукових знань, які корисні людям, і відповідно духовними лідерами стають вчені-позитивісти, інженери, промисловці. На позитивній стадії розвитку саме і з'являється соціологія, за якою закріплюються як теоретичні, так і практичні функції. Соціологічна теорія, на думку засновника нової науки, повинна відіграти важливу роль у розробці позитивної політики, яка у свою чергу здійснюється не довільно, а на основі дослідження законів суспільства. Отже, О. Конт задекларував соціологію як позитивну науку, що досліджує соціальний порядок і соціальний прогрес. Це визначило програмні завдання соціології на багато десятиліть уперед.

Герберт Спенсер (1820–1903)

До засновників соціології можна віднести і видатного англійського вченого Г. Спенсера, якому належить концепція *природної соціальної еволюції* і який був засновником школи *соціального дарвінізму*. Але цікаво те, що Спенсер опублікував свої висновки на 7 років раніше, ніж Дарвін видав відому працю “Походження видів”. Спенсер розглядав еволюцію як основний закон всесвіту, і вважав, що вона розгортається у трьох основних формах: фізична (космічна) еволюція, біологічна еволюція (дослідив Дарвін), нарешті, соціальна еволюція, яка і є предметом соціології. Біологічна еволюція створила сучасну людину, а надалі відбувається вже надорганічна або соціальна еволюція. Еволюція (на відміну від революції) – це неквапний, але невпинний поступ, закономірний розвиток, який у цілому не залежить від суб'єктивних факторів (бажання чи не бажання людей), тобто є виключно об'єктивним процесом. Спенсер робить припущення, яке в цілому підтверджується даними історії, археології: суспільство, як і належить за законами еволюції, безперервно розвивається від нижчих до вищих форм, від простого стану до складного організму. Це і становить основний еволюційний закон суспільства. Соціальна еволюція має не штучний, а природний характер, бо еволюція є вищим законом буття всесвіту, людини та суспільства. Одночасно англійський вчений не вважав за потрібне розмірковувати над тим, хто встановив цей вищий закон: або Господь Бог, або сліпі природні сили... Спенсер у цьому питанні дотримувався лінії Конта: наука може ставити лише ті питання, на які можна в принципі знайти відповідь, і не повинна займатися філософськими спекуляціями та бездоказовими гіпотезами.

Англійський соціолог сформулював провідні принципи суспільного життя – закони *соціальної диференціації та соціальної інтеграції*. Кожному етапу соціальної еволюції відповідає певний рівень диференціації суспільства (розподіл праці, інститути суспільства, різні структури й соціальні групи) та спосіб інтеграції частин у ціле. Він розрізняв *прості та складні* суспільства. Первісне суспільство під цим кутом зору названо простим, оскільки у ньому ще не було поділу праці, галузей виробництва, майнової неоднорідності тощо. Згодом з'являються класові й професійні групи, спеціалізовані інститути, галузі народного господарства, фабрики, біржі, банки, навчальні заклади, церкви, багато інших елементів, що виконують певні функції й не можуть замінити одне одного. Поступ суспільства є процесом одночасно і диференціації, і інтеграції елементів у соціальні системи (організми), завдяки чому суспільство найкраще пристосовується

(адаптується) до довкілля. Г. Спенсер уподібнював суспільство біологічному організму. Якщо тіло людини складається з органів, то суспільство – із соціальних груп та інститутів. Кожна частина “суспільного тіла” виконує ту чи іншу важливу функцію, задовольняє потреби суміжних органів тощо. У суспільстві мусить підтримуватися *соціальний баланс* між його частинами – це запорука рівноваги та стабільності. Г. Спенсер фактично був родоначальником функціоналізму, який став провідним методом і соціологічною теорією ХХ ст. Навіть у таких відразливих соціальних феноменах, як канібалізм, війни, злочинність вчений прагнув знайти те, що їх історично пояснює, тобто виправдовує з точки зору подальшої еволюції суспільства.

Згідно з теорією природної соціальної еволюції не можна різко і довільно змінювати траєкторію розвитку, намагатися чинити насильство над історією. Англійський соціолог був рішучим супротивником радикальних реформ і тим більше революцій, бо вони порушують природний розвиток і зрештою шкодять прогресу. Г. Спенсер активно полемізував із соціалістами і вважав їх гасла шкідливими для поступу. Він відстоював індивідуалізм та особисту свободу. Суспільство є не метою, а засобом для існування індивідів. Він був палким прихильником вільної конкуренції поміж людьми, яка, на його думку, є дійсною пружиною суспільного розвитку. Соціальні реформи, програми підтримки бідних, слабких або злочинних елементів він вважав шкідливими, бо заходи, які порушують конкуренцію як просування у боротьбі найбільш талановитих та сильних людей, не пришвидшують, а навпаки – гальмують поступ. З еволюційних позицій бажано, аби алкоголіки, злочинці, люди, не здатні до конкуренції, не мали умов множитися, давати потомство. Спенсер щиро вважав, що у цьому зацікавлене саме суспільство. Перспективу сучасного суспільства він вбачав у переході від так званого *мілітарного (військового)* до *промислового (індустріального) суспільства*. Військове суспільство (яскравим прикладом була старогрецька Спарта) є жорстко централізованою системою, де немає місця для вільнодумства, а цінується релігійність і згуртованість. Провідною кастою такого суспільства є військові. Промислове суспільство базується на протилежних принципах: децентралізація, самоврядування, ринковий тип регуляції відносин між людьми, плюралізм думок і вірувань. Лідерами цієї системи є цивільні особи, бізнесмени, менеджери, вчені.

Багато років Спенсер присвятив “Описовій соціології” – п’ятнадцяти томній праці, – яка побачила світ уже після смерті автора завдяки його помічникам. Ця праця – унікальна спроба дати практичний опис усім типам суспільства, класифікувати історичні, етнографічні, соціологічні дані. Його метод полягав у тому, щоб зібрати дані стосовно геть усіх народів та країн світу. Він намагався дослідити три субстанції: неорганічну (геологія, клімат, топографія), органічну (світ рослин і тварин) та надорганічну (соціальні системи і всебічні дані про суспільства). Це був циклопічний за масштабом проект, який відповідав духу позитивізму – збирати і досліджувати реальні факти, а загальні висновки робити тоді, коли емпірично досліджено усі форми та прояви соціального. Щоправда, його описи мають багато неточностей, бо Спенсер збирав дані усіма можливими засобами, наприклад, вдаючись до послуг мандрівників, купців, колоніальних службовців, розповіді яких не завжди відповідали дійсності.

В кінці ХІХ – на початку ХХ ст. вчення Спенсера стає загальновідомим, практично усі соціологи того часу, хоча й відносилися до різних шкіл та напрямків, але керувалися ідеями еволюціонізму. Згодом з’являються нові генерації соціологів та модерні теорії, і ім’я Спенсера призабувається, на його роботи майже ніхто не посилається як на авторитетні джерела. Але саме завдяки йому соціологія зробила свого часу величезний крок у розвитку та завоюванні визнання і популярності в суспільстві.

Карл Маркс (1818–1883)

Соціальна теорія марксизму у своїй основі протилежна позитивізму та “соціології порядку”, вона суперечить напрямку, який відстоювали Конт і Спенсер. Маркс і його послідовники розглядали суспільство не з позицій функціоналізму (внутрішньої гармонії), а з точки зору протиріч – економічних, політичних, соціальних, ідеологічних, – властивих

кожному суспільству. Вони вважали, що провідним соціальним конфліктом є класові протиріччя, перш за все, поміж так званими антагоністичними соціальними групами, які утворюють полюси соціальної структури. До цих полюсів належать ті, хто позбавлені або волі (наприклад, раби) або власності (пролетарі) й приречені на злидарювання, а з іншого боку – так звані експлуататори, верхівка суспільства, власники землі та засобів виробництва. Першу главу свого програмного документу – “Маніфесту Комуністичної партії” (1848) – Маркс і Енгельс починають із безапеляційної тези: уся історія людства є нічим іншим, як боротьбою класів. Вищий етап цієї боротьби, згідно з теорією Маркса, позначено протистоянням буржуа і пролетарів, яке рано чи пізно завершиться революцією і встановленням диктатури пролетаріату. Марксистське пророцтво, яке, щоправда, історія не підтвердила, зводилося до того, що буржуазія буде знищена і почнуться радикальні зміни: виникне так звана комуністична формація, побудована на засадах соціальної рівності, колективної праці, суспільної власності; продуктивні сили отримають потужний імпульс розвитку; людина підійметься на небачений ще рівень своєї могутності, свободи, стане господарем своєї долі, отже, вона не буде страждати від некерованих суспільних та природних сил, анархії.

Марксистська соціологія також має назву *соціології економічного детермінізму*. Маркс поєднав ідею матеріалізму з розвитком суспільства. До нього вже були намагання філософів зробити щось подібне, але в якості об’єктивних матеріальних сил, що зумовлюють соціальне життя, обиралися зовнішні природні, фізичні або біологічні фактори. Наприклад, концепція географічного детермінізму пояснює суспільство відповідно до таких факторів, як широта і кліматичний пояс, в межах яких розташоване суспільство, або характером ґрунту, рельєфом місцевості, фауною та флорою тощо. Маркс вважав, що в основі суспільного життя лежить виробництво матеріальних благ, економіка. Він писав, що перш ніж займатися політикою, мистецтвом або релігією, людина мусить задовольнити свої фізичні потреби, мати хліб та дах над головою, а усе це можна здобути лише одним шляхом – працею, виробничою діяльністю. Суспільство Маркс ставить у залежність від *способу виробництва матеріальних благ*: економічні перевороты призводять до зміни типу суспільства. Основною пружиною історичного розвитку суспільства він вважав протиріччя між невпинним і об’єктивним поступом виробничих сил (люди-продуценти, техніка, знаряддя праці, технології тощо) і виробничими (економічними) відносинами, які позв’язують людей у процесі виробництва, обміну та розподілу матеріальних благ. Коли протиріччя сягає своєї найвищої точки, відбувається злам старих економічних відносин. Наступає епоха *соціальної революції*, яка закінчується формуванням нової *суспільно-економічної формації*. Маркс виділяв п’ять основних типів суспільства: первісно-общинна формація, рабовласницьке суспільство, феодальне, капіталістичне, комуністичне (остання фаза була плодом його утопічних прогнозів та міркувань). У розумінні структури суспільства Маркс просунувся дещо далі, ніж його сучасники. Суспільство він розглядав як сукупність відносин між людьми, щоправда в дусі своєї теорії розподіляв їх на дві частини : 1) *суспільний базис* (економічні відносини, перш за все, відносини власності), 2) *надбудова* (політичні, юридичні, релігійні, моральні, естетичні відносини). Друга частина лише відображає першу, тому в разі зміни базису відбувається переформування і надбудови.

Маркс і марксизм постійно роздвоювалися: з одного боку, – це досить глибока теорія, наполеглива праця, оригінальні висновки, своєрідне бачення суспільства; з іншого, – певна релігія, вірування, які вимагають від своїх послідовників сприймати написане Марксом як новий різновид божественного одкровення. Наука і релігія, дослідження та ідеологія – не те ж саме. У першому випадку треба не тільки оперувати фактами, доказами, але й мати мужність критично ставитись до власних висновків, теорій, якщо вони не відповідають дійсності, суперечать експериментальним даним, математичним розрахункам; у другому – досить мати саму віру, фанатичну наполегливість, які не можуть бути зруйновані ані логікою, ані науковими даними, ані здоровим глуздом. Маркс 40 років свого життя віддав роботі над “Капіталом”, але кінцевий підсумок своєї праці – неминучість загибелі капіталізму від руки свого могильника (пролетаріату) – для автора

вже від початку був аксіомою, в яку він сам увірував і свято вірять його послідовники. Такі відомі практичні реалі затори основних ідей Маркса як Ленін, Сталін, Мао Цзедун та інші довели марксизм до абсурду, зробили зі свого вчителя божка (що не заважало їм видозмінювати саму теорію), викинули з марксизму гуманістичні тенденції, абсолютизували класову боротьбу і насильство, зробили з теорії релігійний канон, який не вільно було порушувати. У так званих соціалістичних країнах марксизм як наукова теорія був знищений, натомість він утвердився в якості новітньої релігії.

Сама по собі ідея класової боротьби, зіткнення інтересів різних соціальних груп не є чимось антинауковим. Навпаки, це – один із напрямків соціології, об'єкт досліджень; у ХХ ст. виникла так звана “соціологія конфлікту”. Соціолог має право вільно обирати методи дослідження, кут зору – підходити до соціальних процесів з боку функціоналізму, або керуватись конфліктологічною теорією. Важливо, які цілі він переслідує: наукові чи ідеологічні (партійні), гуманні або інші.

Маркс і Спенсер народились майже в один час, довгий час мешкали в одному місті (Лондон), навіть ходили по тих самих вулицях, але напрямок їх теорій, висновки – діаметрально протилежні. Спенсер був проти жодного втручання у природний плин історії, еволюцію суспільства; натомість Маркс визнавав необхідність революцій, розглядав їх як “локомотив історії”, він був прибічником насильства і соціального експерименту, бо на його переконання комуністична формація не може зародитися у глибинах капіталізму і повинна створюватися людьми за спеціальним планом. Спенсер був категорично проти зрівнялівки, він дійшов до висновку, що соціальна нерівність та конкуренція – важливі передумови суспільного розвитку; Маркс пророкував щасливе життя саме у суспільстві соціальної рівності. Спенсер (як і всі соціологи-позитивісти) не ставив перед собою завдання розкрити приховані механізми людської історії, визначити довгострокову перспективу, дати прогноз на майбутнє, бо це, на думку позитивіста, вже виходить за можливості і перетворюється на філософську спекуляцію. Марксизм має претензію на вичерпне знання щодо минулого, сучасного і майбутнього. Щоправда, історія людства вже неодноразово спростувала марксистський прогноз, а комуністичні експерименти стали трагедією для цілих народів і спричинили загибель десятків мільйонів людей.

Головні напрямки соціології ХІХ ст.

Найбільш популярні течії ХІХ ст. були просякнуті натуралізмом (від лат. *natura* – природа) і взагалі тяжіли до природничих дисциплін. Тут вирішальним фактором була позиція Конта і Спенсера, що розглядали суспільство як частину природи, результат природної еволюції, близьким за побудовою до біологічного організму, а соціологію – як дисципліну, споріднену з фізикою, біологією. Порівняно з умоглядною філософією це був крок уперед, спроба оперти соціологію на дійсно науковий ґрунт.

Географічна школа. Спиралася на ідеї Ш. Монтеск'є (1689–1755), який пояснював політичні, соціальні явища географічними умовами: кліматом, характером місцевості, родючістю ґрунту, розташуванням країни та її розміром. Наприклад, Монтеск'є стверджував, що демократія може існувати лише у невеликих країнах, а великіза розміром держави приречені бути недемократичними імперіями.

Расово-антропологічний напрямок. Базувався на дійсному факті поділу людей за расовими та етнічними ознаками. Основоположник – француз Жозеф Артюр де Гобіно (1816–1882), автор чотиритомної праці “Нариси нерівності людських рас”. Він вважав білу расу провідною, якій належить монополія на розум і яка здатна організувати цивілізоване життя. Адепти цього напрямку висловлювали побоювання, що змішування рас призведе до занепаду Європи. О. Аммон (Німеччина) та Ж. Ляпуж (Франція) намагалися виділити найбільш досконалу і розумну частину населення, використовуючи “головний показник” – співвідношення поперечного і повздовжнього розмірів проекції голови на горизонтальну площину. Ці та деякі інші ідеї (наприклад, виключність, фізичні й психічні переваги північноєвропейської або так званої нордичної раси) у ХХ ст. використали німецькі націонал-соціалісти. Сьогодні суттєвого впливу в науці цей напрямок не справляє.

Соціальний дарвінізм. Основоположником вважається Г. Спенсер, використовуються ідеї Ч. Дарвіна та Т. Мальтуса. Соціальний розвиток ототожнюється з біологічною еволюцією; декларується принцип природного відбору, а соціальний прогрес розглядається як довічна боротьба за існування, що дає шанс найсильнішому продовжити свій рід. Цивілізоване суспільство породжує нові форми боротьби і відбору: економічну конкуренцію, класову боротьбу, протистояння етносів, націй, держав.

Організмична (органічна) школа. Охоплює прибічників погляду на суспільство як живий організм, проводяться паралелі поміж органами тіла і соціальними інституціями. Існувала у двох варіантах: (1) прямого ототожнення суспільства і організму, органів тіла і соціальних інститутів, людських мас і тканин, людей і клітин і т.п., що, навіть сучасникам здавалося невинуватою вульгаризацією; (2) умовних аналогій з чітким розумінням тих меж, де порівняння вже не можливе. Цей підхід, біля витоків якого стояли О. Конт і Г. Спенсер, у ХХ ст. трансформувалася у структурний функціоналізм.

Психологічний напрямок. Наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. низка вчених у США (Л. Уорд, Ф. Гідденс, У. Мак-Дугалл) і Європі (З. Фрейд, Г. Лебон, Г. Тардт) намагалася пояснювати соціальні явища психологічними чинниками. До уваги бралися інстинкти, прагнення, імпульси, що належать до підсвідомості людини і передаються генетичним шляхом; досліджувався феномен групової свідомості (“психологія народів”, “психологія натовпу”), ефект наслідування (моди) як ключовий соціальний механізм взаємодії людей і утворення суспільства. Для цього напрямку було властиве перебільшення ролі ірраціональних факторів у структурі особистості та їх впливу на історію, колективну поведінку людей.

З сучасних позицій досить чітко видно недоліки вказаних напрямків: *редукціонізм*, тобто пояснення складних процесів одним довільно вихопленим фактором та ігнорування багатьох інших; *натуралізм*, який спрощував соціальне, відволікав вчених від пошуку власне соціальних чинників і факторів та перебільшував фізичні впливи на суспільство. Висновки, отримані результати не підкріплювалися у повному обсязі фактами, статистикою, були часто-густо відірвані від життя і таким чином залишалися доволі умоглядними. Як з’ясувалося пізніше, “сірі” теорії залюбки підхоплювали різні політичні авантюристи (фашисти, націонал-соціалісти) і використовували науку в антигуманних злочинних цілях. Але завдяки розмаїттю шкіл і напрямків горизонти соціології різко розширилися, поволи формувалася власний категоріальний апарат, були висунуті сміливі гіпотези та поставлені актуальні дослідницькі проблеми.

3. Класичний період розвитку соціології (соціологія на зламі ХІХ – ХХ ст.)

Еміль Дюркгейм (1858–1917)

Соціологія ХІХ ст. перебувала під сильним впливом біології і взагалі природничих наук. Перше покоління соціологів часто пояснювало соціальні явища, використовуючи дані саме цих дисциплін. Таким чином відбувалася редукція, невинуватне спрощення соціального до рівня фізичного, біологічного. До речі, якщо соціальне можна пояснювати даними інших наук, то яка роль соціології? Відповідь на це запитання дав видатний французький соціолог Е. Дюркгейм. Він визначив специфічний предмет соціології, що дозволило розробити основи її методу і таким чином повністю відокремити дисципліну від інших наук. Його називали “великим соціологізатором”, бо соціальні явища він пояснював виключно з позицій соціального. Е. Дюркгейм був знаковою фігурою для розвитку нової науки, бо він увів соціологію у стіни університетів, був фактично одним з перших фахових соціологів, робив традиційну для вчених академічну кар’єру, працював професором, очолював кафедру у Сорбоні – провідному вищому навчальному закладі Франції.

Предметом соціології французький соціолог вважав соціальні факти – реальність, яку доти окремо не вивчала жодна з дисциплін. Соціальні факти не можна редукувати ані до рівня фізичних (природних), ані психічних (індивідуальних) явищ. Соціальний факт – це об’єктивна реальність, що, по-перше, породжена колективною природою людського

буття, по-друге, може справляти певний тиск на людину, тобто впливати на її поведінку. Наприклад, такі факти, як мова, політична система, правові норми, гроші, банки, різні соціальні інститути існують незалежно від конкретної людини; ми народжуємося і вже знаходимо їх у “готовому вигляді”. Але ці феномени суттєво впливають на нашу долю, спосіб життя, тобто соціальне впливає на соціальне. Дюркгейм розрізняв матеріальні або морфологічні факти (щільність населення, характер поселень та помешкань, засоби сполучення та зв'язку, розташування країни на континенті тощо) і духовні (загальна свідомість, колективні уявлення, вірування, почуття). Він проводив чітку лінію поміж соціальним і психічним та відповідно соціологією та психологією. Предмет психології – індивідуальна свідомість, яка є безпосередньою надбудовою над біологічним. Сфера соціального – колективні процеси і явища, що не зводяться до індивідуальної свідомості. Ось чому соціолога не цікавить окрема людина, відірвана від соціуму, він досліджує соціальні групи, взаємодії особистостей, колективні за своєю суттю феномени.

Суспільство Дюркгейм розглядав із позицій соціального реалізму, тобто як реально існуючий об'єкт, як сукупність соціальних фактів і соціальних інститутів. Суспільство є чимось незрівнянно вищим стосовно індивіда, бо воно творить моральний приклад, керує життям людини, формує особистість. У цьому сенсі Дюркгейм навіть порівнює суспільство з Богом. Він цікавився проблемою соціального порядку та індивідуальної свободи і вважав, що суспільство існує завдяки тому, що люди певним чином солідарні – громадяни поділяють спільні уявлення, розмовляють зрозумілою мовою, тримаються певних норм і правил поведінки, коряться законам. Солідарність – основа порядку і організованості; відсутність солідарності – це стан розпаду, анархії, громадянської війни. Але безперечно й те, що потреба у солідарності обмежує свободу, вона перешкоджає людині виявити свою індивідуальність. У цивілізованому суспільстві ця потреба загострюється. Дюркгейм розрізняв *механічну солідарність*, яка властива примітивним суспільствам, і *органічну*. Перший тип солідарності базується на жорсткому контролі, підтримується насильством, брутальною силою; людина мусить бути “такою як усі”, тобто не розкриває свою індивідуальність. Кримінальне право, вважав Дюркгейм, – типове знаряддя механічної солідарності. Інший тип солідарності є наслідком сучасного розподілу праці й глибокої взаємозалежності індивідів. Перехід від суспільства з механічною солідарністю до суспільства з органічною він вважав головним напрямком розвитку цивілізації.

Чільне місце у творчості Дюркгейма посідає дослідження *норми і патології* в соціальних явищах. Норму він розглядав не в юридичному, а соціологічному сенсі, як ті соціальні форми, що є розповсюдженими, пересічними, отже, певним чином вони необхідні для існування суспільства, навіть якщо останнє з ними проводить боротьбу. Теорію соціальної норми він поєднував з *функціональним підходом* та поясненням соціальних явищ. Власне, це було новою сторінкою в історії соціології, бо досі соціологи користувалися детерміністським підходом (один фактор є причиною стосовно іншого), на якому трималися природничі науки. Важливим був його внесок у теорію злочинності, принаймні, і досі ім'я Дюркгейма згадується в усіх підручниках з кримінології. Саме існування злочинності він і розглядав у контексті своєї функціоналістської теорії норми та патології. Злочинність французький соціолог визнав нормальною соціальною формою на тій підставі, що вона є соціальним фактом, який має абсолютну розповсюдженість. Громадськість не прийняла його теорію, хоча власне він і не виправдовував злочинців. Злочинність розглядалася вченим крізь призму показників національної статистики, які тоді з року у рік фактично збігалися за кількістю зареєстрованих правопорушень. Відхилення або соціальні патології, на думку Дюркгейма, позначаються різкими коливаннями усталених показників.

Дюркгейм обстоював поєднання теорії з емпіричними дослідженнями. Хрестоматійним прикладом такого підходу був його аналіз такого явища, як суїцид. На базі емпіричного та статистичного матеріалу він дослідив соціальні чинники самогубств, а також використав низку методологічних настанов: принцип соціологізму, функціональний підхід, теорію соціальної норми і патології. Згідно з теорією Дюркгейма сплески

суїцидальності (як відхилення від норми) спричинені порушенням нормальних соціальних зв'язків або в бік їх послаблення, або навпаки. Наприклад, як з'ясувалося, частіше самогубства спостерігаються у людей розлучених, ніж у сімейних; у людей похилого віку, ніж молодих; у тих, хто втратив близьких, рідню; у безробітних, тобто в групах населення, які позначені розпадом (або послабленням) звичних соціальних зв'язків. Статистика суїцидальності зростає і в такі періоди історії, коли відбуваються економічні кризи, зростає аномія (відсутність ефективної влади, законів, занепад моралі й права), бо наслідком цих процесів також стає порушення нормальних соціальних зв'язків. Але самогубство можуть провокувати і зворотні процеси. Наприклад, ущільнення зв'язків, коли людина підпадає під владу колективних уявлень, наприклад, духу військової честі та обов'язку, або общини, тоталітарного суспільства, релігійної спільноти – усе це можливі фактори, які підштовхують особистість до самопожертви в ім'я ідеї або самогубства.

Дюркгейм вивів наступні типи самогубств:

Альтруїстичні - відбуваються через надмірне посилення соціальних зв'язків, «розчиненні» людини в суспільстві. (наприклад самогубства старих, що не бажають бути тягарем для свого племені, ритуальні самогубства вдів, рабів, добровільне приношення себе в жертву...)

Егоїстичні - відбуваються в результаті ослаблення або втрати бажаних соціальних зв'язків, що переживається болісно й нестерпно. (відчуття соціальної туги, втрати цілей життя, самотності, слабкого зв'язку із суспільством й отже, із соціальним життям можуть бути викликані розлученням, втратою роботи, близьких, невизнанням людини суспільством)

Фаталістичні - відбуваються через надмірне посилення соціальних зв'язків, при цьому людини не влаштовує сформоване положення речей. Виникає відчуття відсутності волі, тотального контролю за поведінкою, якого не можна уникнути. (у тоталітарному суспільстві немає можливості реалізувати волю вибору, майбутнє «замуровано»; іншим прикладом може служити самогубство підлітка, що протестує проти тотального контролю за його поведінкою з боку батьків, але не спроможного щось змінити.)

Аномические - ріст їх відбувається під час криз, різких змін громадського життя й втрати норм, орієнтирів, стандартів поведінки. Людина губить здатність пристосуватися до регуляторів суспільного поведінки, тому що старі норми втратили колишню актуальність, але ще не забуті, по них жили довгий час, а нові поки не засвоєні, суперечливі. (як звертатися співробітникові міліції з народним депутатом, що має кримінальні зв'язки?)

Макс Вебер (1864–1920)

Умовно завершував класичний період розвитку соціології і одночасно відкривав новий, сучасний етап. Він спромігся повернути науку в нове русло так званої *гуманістичної соціології*, його теорія була фактично альтернативою ідеям Дюркгейма. Вебер в основу своєї теорії поклав не суспільство, макроструктури і соціальні інститути, що притаманно організмичній традиції, соціальному реалізму, а людину, яка має розум і спроможна самостійно висувати цілі та знаходити засоби для їх досягнення. Власне, Вебер і не визнавав, що суспільство, класи, нації, інститути, корпорації існують самостійно, реально, створюють “надлюдський” вимір. Він вважав, що вони є не більше, ніж звичайними поняттями (уявленнями), якими ми позначаємо форми колективної діяльності людей. Такий кут зору на суспільство отримав назву *соціологічного номіналізму*. Соціальним інститутам, “тотальностям” не можна приписувати самостійних цілей, бо вони лише відбивають волю індивідів. Отже, фактично існують окремі індивіди, які діють, ведуть колективне життя, спілкуються між собою. Предметом соціології Вебер вважав поведінку людей і мотиви, які спонукають їх до дії. Завдання соціології він вбачав у тому, щоб знайти методи для розуміння соціальної дії, поведінки людей. Соціальна дія за Вебером – це не кожний вчинок, а лише те, що спрямоване на інших людей, соціум, відповідає соціальним очікуванням. Вебер серед перших відмовився від позитивізму як

методологічної бази соціології. Соціологію Вебера і напрямок, який він заснував, також називають розуміючою соціологією. Принцип розуміння за своєю природою є антипозитивістським, бо передбачає залучення до пізнавального процесу життєвого досвіду, інтуїції вченого, сполучення з ціннісним контекстом епохи, навіть вміння поставити себе на місце предмета дослідження. Отже, Вебер фактично пішов на розрив з методологічною традицією, що була закладена Контом і Спенсером. Нагадаємо, що ідея позитивізму зводиться до того, що існують загальні закони і методи дослідження для природничих і соціальних дисциплін. Це породжувало натуралістичні тенденції – спроби пояснити соціальні процеси з позицій біології та інших природничих наук. Антипозитивізм відкидає цю традицію, природа і суспільство розглядаються як відчужені субстанції, де не діють спільні закони і не існує загальних методів їх дослідження. Соціологія, таким чином, повинна мати власні методи, засоби, поняття, логіку розвитку.

Вебер активно полемізував із Марксом і вважав, що принцип економічного детермінізму обмежує пізнавальні можливості соціології. Натомість, духовні чинники можуть впливати на перебіг історії не в меншій мірі, ніж економічні фактори. На цій тезі Вебер будує власну теорію капіталістичного суспільства. У порівняно невеликій за обсягом, але вельми змістовній праці “Протестантська етика і дух капіталізму” (1903–1904) німецький соціолог досліджує генезис (становлення) нового типу суспільства з точки зору впливу ідейних, духовних факторів та зміни менталітету пересічної людини. Вебер звернув увагу на те, що протестанти у Німеччині більш вдало займаються бізнесом, ніж католики, вони намагаються дати своїм дітям реальну, а не класичну освіту (наблизити знання до практичної діяльності), і, взагалі, країни з переважно протестантським населенням (Північ і Захід Європи, Нова Англія у США) мають кращі успіхи з точки зору економічного прогресу, розвитку капіталізму. Німецький соціолог зробив припущення про органічний зв’язок між так званим духом капіталізму (система цінностей і настанов, менталітет людей епохи капіталізму) та етикою протестантів. У чому полягає “дух капіталізму”? Власне, в тому, щоб цілеспрямовано йти до збагачення шляхом невтомної праці, раціонально планувати життя і підкорювати його власному бізнесу, заощаджувати кошти і вкладати їх у виробництво, аби вони приносили нові гроші, капіталістичний прибуток. Справжнім капіталістом є той, хто обмежує себе і мріє про багатство, усе віддає своїй справі, перебуває у стані фанатичної відданості професії. Вебер, щоб підкреслити риси нової філософії, цитує уривки з настанов Бенджаміна Франкліна (1706–1790) стосовно того, як треба вести власну справу. Там є такий абзац: “Пам’ятай, що гроші мають *плодоносну природу і здатні породжувати нові гроші*, їх потомство може множитися ще більше і так далі. П’ять шилінгів в обігові принесуть шість, обіг цих у свою чергу дасть сім шилінгів три пенси і так далі, аж доки не вийде сто фунтів. Отже, чим більше ти маєш, тим більше приносять твої гроші, пущені в обіг, так що прибуток зростає дедалі швидше. Хто ріже поросну свиню, той нищить усе її потомство до тисячного його представника. Хто тратить одну монету вартістю п’ять шилінгів, той *вбиває* (!) усе те, що з неї могло постати: цілі колони фунтів” [14, с.47]. На ранніх стадіях капіталізму, безперечно, лідерами і найбільш вдалими підприємцями могли стати ті, хто дотримувався подібної логіки. Зародження капіталізму в Західній Європі дивним чином співпало у часі з Реформацією, тобто розколом католицької церкви і відділенням протестантської гілки. Лютер і Кальвін, як і їх послідовники, не були ідеологами капіталізму, їх незгода з Римом була зумовлена церковними проблемами і релігійними суперечками, але саме вони створили духовну ауру, яка найбільше пасувала до вимог нової економічної системи. Етика протестантів включала, по-перше, презирство до марнославства, аристократичної розкоші і невинуватих трат грошей на власний комфорт та розваги; по-друге, відмову від розкошів у церкві та невідповідність християнській доктрині цілого стану людей (священники, ченці), які не працюють і професійно займаються релігійними справами; по-третє, визнання за аскезу (подвиг в ім’я Боже) професійної діяльності, чесного накопичення майна, яке дається важкою працею та обмеженнями; по-четверте, високоморальність, відмову від алкоголю та тютюну, простоту у побуті та дисциплінованість. Усе це якнайліпше спричинилося до того, що саме

протестанти очолили рух Європи до капіталізму. А після переселення пуритан з Англії до США факел капіталізму яскраво запалав і у Новому Світі.

4. Головні напрямки розвитку соціології ХХ ст.

Загальна характеристика

Сучасна соціологія значно відрізняється тим, що, по-перше, сформувалася потужна галузь емпіричної, у тому числі й прикладної соціології, яка займається конкретними соціологічними дослідженнями; по-друге, соціологія “розпалася” на багато десятків окремих напрямків, кожен з них вивчає яексь особливе явище або сторону суспільного життя (галузеві соціології), по-третє, розроблені нові теорії загальносоціологічного рівня.

Для широкого загалу соціологія стає відомою і навіть популярною завдяки емпіричним дослідженням, дані яких часто висвітлюються засобами масової інформації. Наукова база для емпіричної соціології сформувалася у 20 – 30 рр.ХХ ст., хоча окремі спроби застосування методу опитування й інших методів вивчення громадської думки родилися й раніше. Після Першої світової війни Європа втрачає лідерство в розвитку соціології, яке перехоплюють університети США. Саме тут відпрацьовується методика та техніка емпіричної соціології. Вважається, що першою академічною науковою працею, яка базувалася на методах емпіричної соціології, була книга американців Вільяма Томаса і Флоріана Знанецького (1882–1958) “Польський селянин у Європі та Америці” (1918–1920 рр.). Автори застосували метод, який надалі отримав назву *аналізу документів*. Вони використали листи польських емігрантів як емпіричну базу для дослідження проблеми адаптації мігрантів у новому соціальному середовищі. Але найбільш популярним стає метод опитування. Спочатку опитування проводилися в межах кампаній по виборі президентів, надалі їх тематика стає дуже широкою. Поява ЕОМ після другої світової війни удосконалює технологію обробки результатів, робить можливим широке використання математичного апарату, різко скорочує термін проведення досліджень. У розвинутих країнах сотні фірм, центрів, інститутів спеціалізуються на конкретно-соціологічних дослідженнях. Щоправда, є соціологи (теоретики), які скептично сприймають бурхливий розвиток емпіричної соціології. Вони вказують на низький теоретичний рівень опитувань, відрив емпірики від фундаментальної науки; зазнає постійної критики і захоплення математикою зі сліпою вірою в магію формул і чисел, що робить висновки формальними і поверховими; серйозну проблему становить і те, що дані різних конкретних досліджень погано узгоджуються і не можуть бути порівняні між собою, а це знижує їх ефективність. Так чи інакше, але суспільство потребує різноманітної соціологічної інформації, і це призвело до справжнього буму соціологічних видань. За підрахунками наукознавців наприкінці ХХ ст. кожного року у світі виходило друком близько 100.000 статей і 5.000 книг із соціології.

У ХХ ст. соціологія розгалужується, вона ділиться на галузі, соціологи спеціалізуються у тих чи інших сферах. Великої популярності набули такі напрямки, як соціологія праці, соціологія сім’ї, соціологія організацій, соціологія права, соціологія міста тощо. Розробляються теорії середнього рівня, наприклад, теорія соціальних ролей, теорія стратифікації та ін. Але не згасає інтерес і до теорій загальносоціологічного рівня. Останні вже діляться на *макросоціологічні* (функціоналізм, теорія конфліктів) та *мікросоціологічні* (символічний інтеракціонізм, теорія обміну). Макросоціологічні теорії будуються так, що на першому плані завжди перебуває суспільство в цілому, його структури, інститути, тоді як мікро соціологічні теорії – виходять з первинності людини і взаємодій (інтеракції) на міжіндивідуальному рівні.

Функціоналізм

Фото 6. Т. Парсонс   Фото 7. Р. Мертон

Цей напрямок продовжує традиції організмичної школи, використовує системний метод, що набув популярності у ХХ ст. Його засновниками вважаються американські соціологи – Толкотт Парсонс (1902–1979) і Роберт Мертон (нар. 1912 р.). Суспільство розглядається як складна система, частини якої (підсистеми) тісно пов’язані поміж собою

і виконують спеціалізовані функції. Частини, елементи структури функціонально доповнюють одна одну і не можуть існувати самостійно. Соціум існує виключно на основі домовленості, згоди з приводу суспільних цінностей та норм – на цьому особливо акцентують увагу функціоналісти. Останні розглядають соціальні конфлікти як суспільну хворобу, яку треба спеціально лікувати, і взагалі краще їх позбутися. Провідним поняттям теорії є *категорія функції*. Вона розглядається як об'єктивні наслідки, що пов'язані з фактом існування того чи іншого соціального явища, об'єкта, структури. Функція націлена на пристосування об'єкта до середовища або служить саморегуляції системи. Навпаки, *дисфункція* – це наслідки, що послаблюють систему, її саморегуляцію або можливості адаптації до довкілля. Функціоналісти розрізняють *явні* та *приховані* функції. Перші добре усвідомлюються спостерігачами, їх можна планувати, корегувати, передбачати, прогнозувати; прихована функція не планується і не завжди усвідомлюється людьми. Функція органічно пов'язана зі структурою об'єкта. Аналіз функцій дає змогу розробляти внутрішню будову (структуру) об'єкта. Це робить функціоналізм не тільки теоретичною схемою, але й практичною методикою, що застосовується в управлінні, при розробці складних соціальних систем, організацій. Наприклад, проектування нової комерційної фірми, банку або навчального закладу починається з вивчення конкретних функцій і можливих дисфункцій. Це розглядається як підстава, щоб конструювати внутрішню структуру, схеми управління, штатний розклад тощо. Функціоналізм можна розглядати як ідеологію свідомого реформування суспільства в умовах відносної стабільності. Останнє є і передумовою, і метою функціоналізму. Але ще далеко не всі суспільства досягли стабільності, багато країн перебувають у стані війни, етнічних та класових конфліктів. Стосовно цих суспільств функціоналізм втрачає свої переваги і не може бути ефективною методологією. Він не може ефективно пояснити витoki конфліктів і визначити засоби виходу з кризи. У такому випадку більш доцільними є конфліктологічні теорії, що розвинулися паралельно з функціоналізмом.

Конфліктологічні теорії

Вони мають давню традицію. Ще англійський філософ XVII ст. Томас Гоббс (1588–1679) вважав “війну усіх проти усіх” природним станом людства; марксистська соціологія, як відомо, також базується на ідеї первісності соціальних антагонізмів. Безумовно, конфлікти у суспільстві, зіткнення соціальних груп існують об'єктивно, і це не можна ігнорувати. Натомість переважна частина сучасних конфліктологів (на відміну від марксистів) вбачає своє завдання не в поширенні конфліктів і розпалюванні багаття антагонізмів, а в тому, щоб “відпрацювати” надійну технологію передбачення і розв'язання протиріч. Сучасні конфліктологічні теорії здебільшого деідеологізовані й не зорієнтовані на поточну політику.

Льюїс Козер (нар. 1913) визначив соціальний конфлікт як “боротьбу за цінності та претензії на певний статус, владу і ресурси; боротьбу, в якій метою супротивників є нейтралізація, спричинення шкоди або знищення супротивника”. Нерівність розподілу ресурсів – внутрішня причина конфліктів (категорія “ресурси” охоплює і матеріальні цінності, і землю, і владу, і нематеріальні цінності). Конфлікт спалахує, якщо його учасники (сторони) не бажають визнати законність, ґрунтовність, справедливість нерівного розподілу ресурсів.

Ральф Дарендорф (нар. 1929 р.) вбачає у суспільстві дві сторони: світлу (згода) і темну (боротьба, конфлікти). Конфлікт – зворотний бік інтеграції, тобто за кожною взаємодією приховується конфлікт сторін. Суспільство можна розглядати як сукупність ліній конфліктів (осей), перш за все, конфліктів владних, тобто панування та підпорядкування. Дарендорф розробив класифікацію макро- і мікроконфліктів. Уникнути конфліктів не можна, але їх можна направити у безпечне русло. Найнебезпечнішими є приховані, придушені конфлікти. До речі, саме такі конфлікти врешті-решт розвалили Радянський Союз, коли вони раптово вийшли на поверхню під час демократизації режиму. У демократичних суспільствах стає можливим уникнути руйнівної сили протиріч. Для цього конче потрібно не замовчувати конфлікти, не робити вигляду, ніби їх не існує.

Доцільно обрати тактику формалізації конфліктів: вивести протиріччя на поверхню суспільного життя, зробити конфлікт темою відкритих дискусій, обговорювати його, наприклад, у пресі, по телебаченню або подати його на розгляд суду для відповідного вивчення і прийняття законного юридичного рішення.

Табл. 1

Конфліктний підхід	Функціональний підхід
Соціальне життя базується на інтересах суб'єктів	Соціум базується на нормах та цінностях
Протилежні інтереси породжують протиріччя, конфлікти	Солідарність людей – умова їх спільного існування, люди приречені до співробітництва
Соціальне життя обов'язково передбачає примус та насильство	Соціальне життя передбачає взаємні обов'язки між собою і в цілому щодо суспільства
Соціальні системи роздирають протиріччя	Соціальні системи інтегровані
Соціальні системи прямують до змін	Соціальні системи прагнуть стабільності

У табл. 1 містяться для порівняння найважливіші положення конфліктологічного та функціонального підходів. Різниця між відправними тезами досить відчутна. Але ці підходи доповнюють один одного і розширюють можливості соціологів.

Мікросоціологічні теорії

Фото 10. Дж. Мід

Їх автори дотримуються веберівської лінії в соціології, вивчають поведінку людини і на цьому ґрунті намагаються формулювати соціальні закономірності. Широкої популярності набула теорія *символічного інтеракціонізму* (інтеракція – взаємодія), основи якої розробив Джордж Герберт Мід (1863–1931). Взаємодії між людьми можуть бути двох видів: безпосередні (ви раптово на вулиці зіштовхнулися з пішоходом) та символічні, за допомогою набору символів (ви побачили пішохода, зробили попередній жест або щось промовили і головне – вас зрозуміли і зіткнення не відбулося). Символи – це слова, сталі зображення, рухи, тобто різні знакові системи. Ці символи є продуктом групової свідомості, вони існують нібито незалежно від людини, у суспільстві набувають певної об'єктивності у значеннях. Людина мусить постійно засвоювати усталені в суспільстві символи і усвідомлювати їх значення, що відкриває шляхи для налагодження взаємодії, інтеграції. У суспільстві люди повинні однаково або близько за змістом тлумачити символи, інакше колективне життя руйнується. Таким чином, основу суспільства складає система символів, яка відповідає рівню цивілізації та специфіці культури.

Джордж Хоманс (нар. 1910 р.) розробив *теорію обміну*. Вона трактує суспільне життя як безперервний обмін цінностями поміж людьми і суб'єктами соціуму. Обмін розглядається як головний мотив поведінки людей та умова їх взаємодії. Цінності, якими оперує людина, – це сукупність речей, ресурсів, що їй належать, особистих якостей, які можуть бути предметами обміну. Наприклад, фізичні якості, краса, знання, навички, інтелект, вільний час, власність можуть циркулювати в різних сферах обміну. Ніколи не можна розраховувати на адекватність обміну, люди з високим соціальним статусом приймають “додаткову платню” від тих, хто розташований на нижчих щаблях соціальних сходів. Так, підлеглий терпляче чекає у приймальні свого начальника, він умовно обмінює свій робочий (або вільний) час на можливість аудієнції. Взагалі, теорію Хоманса можна застосувати до всіх рівнів соціального, за її допомогою можна пояснювати навіть міждержавні стосунки.

Поглиблення мікросоціологічних підходів наближає соціологію до психології, бо предмет дослідження переходить від сфери масових соціальних явищ у площину особистої свідомості та реакцій; соціологічне дослідження поступово трансформується у

соціолінгвістичний аналіз, виникає потреба інтерпретувати тексти, значення слів та висловів.

В останню чверть ХХ ст. теорія розвивалася у напрямку *плюралізації, гуманізації, інтеграції соціологічного знання*. Плюралізм або мультипарадигмальність – це визнання того факту, що теоретична соціологія включає кілька парадигм (теорій, концепцій), які мають рівні шанси бути використаними соціологами у практичній дослідній діяльності. Конкуруючі школи визнають неможливість подолання суперників і нав'язати соціологічній громаді одну домінуючу теорію або моністичний погляд на соціальне. Для соціологів це означає важливу обставину – можливість у разі потреби використовувати різні методології, теоретичні інструменти для аналізу соціальної дійсності, хоча це і не знімає відповідальності за обґрунтоване й коректне використання наявних теоретичних ресурсів. Інтеграція означає спроби побудувати теорії, які б сполучали різні теоретичні традиції й категорії та долали методологічні розбіжності в аналізі суспільного життя. Вихід з теоретичних лабіринтів сучасної соціології деякі вчені бачать у посиленні гуманістичної спрямованості своїх методологічних підвалин, зверненні до людини, але не як статичної одиниці, а як діяча, суб'єкта, що творить історію, конструє соціум. Не треба розуміти працю соціологів-теоретиків як суху та відірвану від нагальних проблем діяльність. Сучасні соціологи займають здебільшого критичну позицію щодо існуючих економічних і політичних систем. Вони активно відгукуються на важливіші світові події, детально обговорюють проблеми дегуманізації соціальних відносин, поширення споживацьких тенденцій, відчуженість людини від суспільства та природи у західних суспільствах, а також проблеми прав людини, тоталітаризму, відсталості, бідності, що притаманно Сходу або Півдню.

5. Особливості розвитку вітчизняної соціології

Дореволюційна Росія опинилася під значним впливом соціалістичних ідей та течій. Ідеологи соціалізму зверталися до соціальних наук з метою ліпшого обґрунтування своїх теорій. Але їх праці, хоч і були досить глибокими і змістовними, безперечно, не відповідали вимогам позитивної соціології, висновки слугували не науці, а політиці, партійним задачам. Незважаючи на це, ідеологи народництва – П.Л. Лавров (1823–1900), М.К. Михайловський (1842–1904), а пізніше також марксизму – Г.В. Плеханов (1856–1918), А.А. Богданов (1873–1928), Н.І. Бухарін (1888–1938) залишили певний слід у соціальних дослідженнях свого часу. Але поряд з ідеологізованими напрямками у дореволюційній Росії з'являлися соціологи і формувалися школи, що відповідали європейській традиції позитивізму та пріоритету суто наукового знання над партійними потребами. До цього кола належали: П.Ф. Лілієнфельд, О.І. Стронін, М.І. Карєєв, О.С. Лаппо-Данилевський, М.М. Ковалевський, Є.В. Де Роберті, К.М. Тахтарєв, П.О. Сорокін.

Діяльність деяких з них щільно була пов'язана з Україною та українським рухом. Так, Олександр Стронін (1826-1889) у 1862 р. був виключений з викладацького складу Полтавської міської гімназії “за розповсюдження малоросійської пропаганди” і висланий з України. З іншого боку, уродженець Катеринославщини Олександр Лаппо-Данилевський (1863-1919) дотримувався більш поміркованих поглядів, завдяки чому 1899 р. став академіком з історичних дисциплін. Але найбільш цікавою та визначною в історії вітчизняної соціологічної думки постаттю поза сумнівом був Максим Ковалевський, про якого слід розповісти дещо докладніше.

М.М. Ковалевський (1851–1916)

Фото 11. М. Ковалевський

Максим Максимович Ковалевський походив зі Слобідської України, з родини нащадків козацької старшини, які одержали російське дворянство і мали маєток на Харківщині. Він закінчив із золотою медаллю харківську гімназію, а потім і юридичний факультет Харківського університету. Продовжував свою освіту в університетах Берліна, Парижа, Лондона, де мав нагоду спілкуватися з видатними інтелектуалами свого часу – Г. Спенсером, Е. Дюркгеймом, К. Марксом та ін. Десять років працював у Московському

університеті, отримав посаду ординарного професора, але 1887 р. знову був змушений податися до Західної Європи, бо в Росії він став небажаною особою через вільнодумство. У Франції він написав найбільш відомі соціологічні праці. Повернувся в Росію вже як соціолог зі світовим ім'ям, його було обрано президентом Міжнародного соціологічного інституту, він заснував кілька соціологічних напрямків, у тому числі – історичну школу права. Але на батьківщині ставлення офіційних кіл до соціології було прохолодним. Міністерство освіти забороняло читати соціологічні курси та відкривати соціологічні кафедри в університетах імперії. Тут було багато причин: по-перше, соціологія прийшла із Заходу, її течії були просякнуті лібералізмом, ідеями прогресу і еволюції, що не відповідало консервативним поглядам уряду; по-друге, слово соціологія асоціювалося із соціалізмом, що тоді не було далеким від істини, бо багато соціологів того часу приходили до соціалістичних переконань. Але з часів першої російської революції (1905–1907) ситуація в країні почала змінюватися у бік демократизації та більшої свободи. Вчений очолює авторський колектив чотиритомного енциклопедичного видання “Український народ в його минулому і сучасному”. Натомість М.М. Ковалевському з його авторитетом і досвідом потрібно було чимало часу, аби зробити практичний крок на шляху інституціоналізації соціологічної науки. З гіркотою він писав (мовою оригіналу): “Социология, обнимающая все областисоциальногознания, синтезирующаяихосновныевыводы, раскрывающая перед нами причиныпрогресса и упадкаотдельныхнаций... продолжаетоставатьсяизгнаннойизвысшихшкол и пользуетсянезавиднойрепутацией у официальныхпедагогов» [22, с.7]. Але глуху стіну було проламано, і нарешті 1908 р. Ковалевському було надано можливість (за підтримки усесвітньо відомого психіатра акад. В.М. Бехтерева) разом з відомим на той час соціологом Євгеном Валентиновичем Де Роберті (1843–1915) відкрити у столиці імперії першу кафедру соціології у приватному Психоневрологічному інституті. Вона стала осередком соціологічної думки, довкола Ковалевського групується талановита молодь – П. Сорокін, К. Тахтарев, Н. Кондратьєв, Н. Тімашев. Разом зі своїми однодумцями він випустив чотири числа збірки соціологічних праць – “Нові ідеї в соціології”, а його мрією було заснування повноцінного соціологічного журналу. “Першого російського соціолога”, як шанобливо називали М.М. Ковалевського, запрошували читати лекції у різних вищих закладах Петрограда, і вже напередодні революції 1917 р. соціологія з'являється у розкладах занять низки університетів. Але більшого метр соціологічної науки досягнути не встиг – він помер 1916 р. Цього року російські соціологи спромоглися зорганізуватися у соціологічне товариство, якому було присвоєне ім'я М.М. Ковалевського. Видатний соціолог не ізолював себе від зовнішнього світу і навіть певний час брав участь у політиці: був депутатом I Державної Думи (1905), був активним учасником Української парламентської громади, перебував від академічних кіл у Державній Раді, очолював Партію демократичних реформ. Але він ніколи не зраджував науці й духу позитивізму, на якому в Європі постала соціологія. Його учень П. Сорокін писав про вчителя (мов. оригіналу): “Ковалевский – преждевсегоученый, преждевсегопрофессорБожьеймилостью, а затем уже общественныйдеятель, публицист, государственныйполитик и т.д. В центре его жизнибыла наука. Ей он отдалбольшуючастьсвоейжизни, ей он жил...» [22, с.6].

М.М. Ковалевський поглибив *історико-порівняльний метод* і продемонстрував його практичні можливості, є автором *генетичної соціології*, яка, на його думку, розглядає питання походження суспільного життя і соціальних інститутів – сім'ї, власності, релігії, держави, моралі та права. Особливість підходу вітчизняного соціолога полягала в тому, що він відмовився від спекулятивного методу і покладався на дані етнографії, спостереження вчених над побутом багатьох народів і племен у тому числі й тих, які перебувають на порівняно низьких рівнях еволюції. Зокрема, професор хотів на власні очі пересвідчитися у тих чи інших висновках і, наприклад, свої відпустки проводив на Кавказі, де спостерігав традиційні форми життя гірських народів. Він звертав увагу як на матеріальні фактори побуту народів, так і на символічні, духовні чинники, вважаючи, що людина існує як у природному середовищі, так і в культурному контексті. Генетична соціологія, на думку М.М. Ковалевського, мала відкрити закономірності розвитку форм

соціального. Одночасно він полемізував з Марксом, що не заважало йому листуватися з ним особисто і з його соратником Ф. Енгельсом. М.М. Ковалевського не задовольняв так званий монізм марксистського вчення – акцент на одному (економічному) факторі як вирішальному чиннику суспільного розвитку. Він дотримувався концепції багатфакторності, яка вилася в *теорію соціальних факторів*.

П.О.Сорокін (1889–1968).

Пітерим Олександрович Сорокін походив з Півночі Росії, з селянської родини. Його батько був сільським ремісником, страждав на алкоголізм, а мати померла, коли Пітериму було лише п'ять років. З десяти років майбутнє світило соціологічної науки мусив прокладати собі дорогу у житті самостійно. У нього було цікаве життя, яке він сам називав “довгим шляхом”, і зрештою у США він досяг вершини наукового олімпу, навіть вважається одним із засновників американської соціології. Біографія Сорокіна відбиває буремну епоху першої половини ХХ ст. Молодою людиною брав участь у подіях першої російської революції, його заарештовували, і він завжди перебував на обліку поліції як неблагонадійна особа. 1907 р. без грошей, “зайцем” залізницею добрався до столиці – Санкт-Петербурга, згодом склав екстерном іспити за гімназичний курс і поступив до Психоневрологічного інституту. Тут він познайомився з видатними соціологами свого часу, і навіть був певний час секретарем М.М. Ковалевського. Це визначило подальшу долю Сорокіна як вченого: хоча він і перевівся на юридичний факультет петербурзького університету, та його серце назавжди було віддане соціології. Ще студентом він багато друкується і пише першу свою велику працю “Злочин і кара, подвиг та винагорода” (1912–1913), присвячену кримінологічній проблематиці. Сорокін був уже тоді прихильником Емілія Дюркгейма, перекладає з французької його твори, і навіть деякий час листувався з маститим соціологом. Не полишає він і політичної діяльності: був випадок, коли на початку 1913 р. його звільнили з-під арешту за проханням М.М. Ковалевського. Але це були лише квіточки, порівняно з тим, що йому випало пережити в революцію 1917 р. Сорокін належав до партії правих соціалістів-революціонерів, незважаючи на молодість був авторитетною і популярною особою у демократичних колах. Після повалення самодержавства він деякий час був секретарем А.Ф. Керенського – голови Тимчасового уряду; а потім його обрано депутатом славнозвісних Установчих зборів, які так фактично і не відбулися, бо їх розігнали більшовики. Сорокіна було заарештовано вже новою комуністичною владою, але він уникнув розстрілу, вийшов на волю і переховувався. Скінчилося це тим, що 1918 р. соціолог був змушений написати покаянного листа для публікації у центральній більшовицькій пресі, де він зрікся членства у партії есерів. Ленін відгукнувся на цю подію власною саркастичною статтею “Цінні зізнання Пітерима Сорокіна”, після чого влада залишила на певний час соціолога у спокої, і вчений назавжди відходить від політики та займається виключно наукою. Як значну подію наукова громадськість Петрограда сприйняла написання праці “Система соціології” (1920 р.), де Сорокін зробив спробу окреслити контури загальної соціологічної теорії. Про його позитивістські погляди на той час яскраво свідчить такий вислів: “Більше спостереження і ретельного аналізу фактів – ось нагальний лозунг соціології. Добре перевірена статистична діаграма коштує будь-якого соціально-філософського трактату” [30, с.2]. 1920 р. Сорокін очолив перше в радянській Росії спеціалізоване соціологічне відділення факультету суспільних наук у Петроградському університеті. Подальша доля Сорокіна є водночас і драматичною і щасливою. 1922 року з ініціативи Леніна він разом з трьома сотнями видатних інтелектуалів дореволюційних часів був назавжди висланий за кордони Росії. Врешті-решт саме це врятувало видатному соціологові життя і дало змогу працювати у найкращих американських університетах. Багато відомих сучасних соціологів є фактично учнями Сорокіна; його молодшими колегами по соціологічному факультету Гарвардського університету, де Сорокін працював деканом, були класики соціології ХХ ст. – Р. Мертон і Т. Парсонс. Він суттєво вплинув на подальший розвиток світової соціології. Досі користуються популярністю його наукові праці, особливо “Соціальна мобільність” (1927 р.), чотиритомне дослідження “Соціокультурна динаміка” (1937–1941 рр.) та інші – біля півсотні книг і велика кількість статей.

П. Сорокін долучився до розробки низки соціологічних галузей, теорій середнього рівня та загальносоціологічних концепцій. Він запропонував власне пояснення природи революцій у роботі “Соціологія революції”. Його теорія революції базувалася на популярних свого часу соціобіологічних і біхевіористських поглядах. Біхевіоризм – напрямок на зламі соціології, психології та фізіології, який досліджує переважно матеріальні причини поведінки людей та їх колективів. Так, готовність до активних революційних дій населення він ставив у залежність від ступеня тиску суспільства на базові інстинкти людини – харчовий, сексуальний, потреба у безпеці тощо. Взагалі, перші праці Сорокіна позначені натуралістичними впливами, він віддавав належне модерним на той час напрямкам на зламі з психологією та біологією. Пізніше він відходить від подібних методологій і його праці стають більш “соціологічними”. Тобто він наслідує заповідь Дюркгейма – пояснювати соціальне соціальним. З цих позицій він розробляє оригінальні теорії соціального простору та соціальної мобільності, ідеї яких не втратили значущості й будуть використані у цьому підручнику. Його роботи присвячені соціології села та міста, де американо-російський соціолог демонструє якості ретельного соціолога-позитивіста. Він цікавиться різними сторонами і тенденціями американського життя, наприклад, змінами у сексуальній поведінці сучасних людей, так званою сексуальною революцією. Та згодом коло проблематики, досліджуваної Сорокіним, розширюється, стає більш глобальним, і він усе більше торкається власне проблем соціальної філософії. Потроху він відходить від матеріалістичного та позитивістського мислення і фактично започатковує *соціокультурний підхід* у соціології, усе частіше звертається до так званої “м’якої” складової соціального – ідей, ідеологій, моралі, вірувань. Його цікавить доля цивілізації, вчений доходить висновку, що сучасна американо-європейської цивілізація наближається до занепаду, і її може врятувати лише нова суспільна мораль. Гонитва за матеріальним комфортом, прибутком, відчуження та екологічна криза ставлять межу існування тисячолітньої цивілізації й актуалізують питання про трансформацію у нове за змістом суспільство. З подібними настроями він береться за найбільший власний проект – чотири томну “Соціальну та культурну динаміку”, роботу, яка за емпіричним обґрунтуванням і масштабом може бути порівняна з “Капіталом” Маркса. У цій праці Сорокін розробляє власний варіант циклічної концепції розвитку земних цивілізацій. Нарешті, в останніх своїх працях він шукає виходу з кризи західної цивілізації у новій філософії, моралі, типі людських стосунків. Цьому присвячені такі роботи, як “Альтруїстична любов” (1950), “Шляхи та влада любові” (1954). На його думку, тільки альтруїзм та любов є творчими початками, що обумовлюють протягом усієї історії геть усі позитивні досягнення людства. “Пожадлива сучасна епоха” мусить закінчитися певним переродженням, трансформацією суспільства у систему, де базовими принципами стане нова більш вимоглива мораль і новий тип особистості. Це власне і врятує цивілізацію від самознищення.

Сьогодні історію соціології ХХ ст. не можна уявити без постаті Пітерима Сорокіна, він поєднав глибину аналізу і кабінетний стиль пошуку істини з вмінням “тримати руку на пульсі” суспільного життя, його праці й виступи у пресі мали широкий резонанс, він сміливо критикував уряд і пропонував власні рішення, був улюбленцем студентської молоді, доводив, що соціологія має претензію на статус науки, яка прокладає суспільству шляхи до майбутнього.

Розгром і відродження соціології в СРСР

Подальша доля соціології в Радянському Союзі була надто драматичною. Щоправда, у перші роки після приходу до влади більшовиків деякі напрямки науки мали певне піднесення. Нова влада намагалася отримати від соціології підтримку під час соціальних перетворень. Так, 1919 р. за ініціативи соціологів зі школи Ковалевського було відкрито Соціобіологічний інститут, а потім у Петербурзькому університеті за участю Сорокіна започатковано соціологічне відділення; у 20-ті рр. проводилися конкретно-соціологічні дослідження з вивчення деяких питань побуту робітників, порушувалося молодіжну проблематику. Але наприкінці 20-х рр. ситуація змінилася: соціологія потрапила в поле зору “пильного ока” комуністичних ідеологів. Справа в тім, що об’єкт,

предмет соціології перехреснувався зі сферами зацікавлень так званих марксистських наук – історичного матеріалізму, наукового комунізму. Така конкуренція в умовах тоталітарного суспільства нічого доброго для соціології обіцяти не могла. Щоправда, “поміrkований” комуніст М.І. Бухарін, добре розуміючи пікантність ситуації, намагався примирити марксизм і соціологію. Він стверджував, що історичний матеріалізм є марксистською соціологією, і між соціологією та марксизмом немає принципових протиріч. Але це не врятувало соціологію. 1929 р. Бухарін втратив свої високі партійні посади, Сталін і його оточення взяли курс на придушення решток свободи і в економіці, і в науці, і в інших сферах, що мали місце протягом періоду непу. Під час дискусії, яка проводилася Інститутом філософії Комуністичної академії, соціологію було названо псевдонаукою; соціологічні установи було закрито, а дослідження – згорнуто. Кілька десятиліть саме слово “соціологія” не вживалося або використовувалося у словосполученні “буржуазна соціологія”, що мало виключно негативне значення. Кілька генерацій радянських вчених не мали змоги вивчати праці класиків світової соціології.

Лібералізація у науці прийшла з так званою “хрущовською відлигою”. У 1956 р. радянські вчені вперше взяли участь у засіданнях Міжнародної соціологічної асоціації. Щоправда, закордонні поїздки ретельно готувалися ідеологічним відділом ЦК КПРС, добиралися відповідні вчені, яким ставилося завдання критикувати “буржуазні течії” і відстоювати марксизм. Але “крига скресла”, з 1958 до 1964 р. СРСР відвідали видатні західні соціологи – Р. Арон, Р. Мертон, Т. Парсонс, що було з ентузіазмом сприйнято науковою громадськістю. Офіційна інституалізація соціології відбулася 1962 р., коли було створено Радянську соціологічну асоціацію (українське відділення відкрито 1968 р.). У 60-ті рр. знову розпочинаються конкретно-соціологічні дослідження, щоправда, їх тематика мала бути або політично нейтральною, або перебувати в руслі комуністичної ідеології. З метою впровадження на професійному рівні подібних досліджень у Москві було відкрито Інститут конкретних соціологічних досліджень. Але теоретична соціологія фактично перебувала під забороною, її було “реабілітовано” вже під час горбачовської демократизації. Саме тоді ситуація змінилася докорінно: були зняті цензурні обмеження, відкрився вільний доступ до зарубіжної наукової літератури, виникла велика кількість державних і недержавних установ, що спеціалізуються на опитуваннях населення і вивченні громадської думки; нарешті, соціологія стає обов’язковою дисципліною в системі вузівської підготовки. Кілька десятиліть заборон загальмували розвиток вітчизняної соціології. Тоталітарна держава взагалі не потребує соціології, вона навіть становить загрозу вождям, бо є об’єктивним дзеркалом, в якому відбивається суспільство, течії, настрої людей, що може не співпадати з офіційними настановами. Демократичне суспільство навпаки зацікавлене в соціології: політичне керівництво, політичні партії, що виборюють владу, мусять уважно прислухатися до “голосу народу”.

6. Українська соціологія

Росія, як власне і СРСР, була імперією і доля України була часткою загальної долі багатьох народів “однієї шостої частини світу”. Отже, часи піднесення науки, різні заборони та “відродження” на наших теренах хронологічно співпадають з етапами “загальноімперської історії”. Проте, вже від початку ХІХ ст. починає формуватися власна українська культурна і наукова традиції. З’являються діячі культури та науки, що формально були підданими Росії (або Австро-Угорщини), але за суттю становили новий тип творчої інтелігенції – національних митців та вчених. Вони відіграли виключно важливу роль у формуванні майбутньої нації та підготовці до політичної незалежності, бо творили духовну культуру народу, заявляли про його існування та прагнення. Правлячі режими Російської та Радянської імперій гостро реагували на появу національної інтелігенції, зокрема, в Україні це неодноразово оберталось поліцейськими репресіями, заборонами на офіційне використання української мови, цензурою, а в певні періоди існувала практика фізичного знищення українських академіків, професорів, письменників, митців.

Які ознаки українських соціологів порівняно із загальноросійськими або радянськими діячами? Головне – самоідентифікація вченого, свідомий життєвий вибір, суб'єктивне прагнення служити українському народу. Допоміжними критеріями є територіальне і етнічне походження, використання у творчості української мови, причетність до офіційних інституцій (Академії наук, університетів, різних установ). Але допоміжні критерії не є обов'язковими або вирішальними. Так, видатний історик і соціолог В. Липинський – палкий патріот України – походив з польської шляхти; історик М.Костомаров, що є безпосередньо причетним до українського відродження, походив з сучасної Росії (Воронізька область), був за матір'ю українцем, а за батьком – росіянином, писав наукові праці переважно російською мовою. М. Драгоманов користувався як російською, так і українською мовами, тривалий час перебував в еміграції, помер і похований у Софії. Б. Кістяківський користувався на письмі російською та німецькою мовами, багато часу провів поза межами України, але коли відомий політичний діяч П.Струве у журналі “Русскаямысль” виступив з позицій культурного російського імперіалізму, то Б. Кістяківський вступив з ним у полеміку під псевдонімом “Українець”. Усі названі діячі, безперечно, відносяться до української наукової еліти на тій підставі, що ототожнювали себе з українською традицією, культурою, розробляли у своїх працях українську тематику, сприяли поступу українського духу. Так саме, але дещо слабшою мірою можна сказати про етнічного українця, уродженця України і нащадка козацької старшини М.М. Ковалевського, який у своїх працях лише спорадично торкався української проблематики. Водночас він не цурався своїх коренів, спричинився до визнання у Російській імперії М. С. Грушевського та низки інших українських діячів, з якими підтримував дружні стосунки.

Початок духовного відродження

Розвиток української соціології, по-перше, визначався поступом українського національного духовного відродження, по-друге, відображав загальноєвропейські й світові тенденції соціології. Початок українському духовному відродженню після цілковитого занепаду було покладено у Харкові внаслідок заснування у місті університету (1805), а це у свою чергу трапилося завдяки енергії, наполегливості і таланту видатного просвітителя, місцевого дворянина *Василя Каразіна* (1773–1842). Останній “засипав” царя Олександра I різними проектами щодо поширення освіти, відміни кріпацтва, проведення політичної реформи, формування української територіальної економіки тощо. Імператор “милостиво дозволив” відкрити університет (заклад був фактично першим сучасним університетом на території України), але докучливого автора проектів посадив у Шліссельбурзьку фортецю, де той просидів біля року. За таких умов і почався дивовижний процес – культурного відродження нації, яка до того фактично втратила свою еліту й існувала переважно як сільський етнос. Перший сучасний університет в Україні зобов'язаний фактично виключно подвижницькій місії однієї людини, бо на той час власне Харків не відрізнявся розміром, чисельністю населення, соціально-економічним розвитком від багатьох інших міст. Але завдяки Каразіну у Харкові збирається талановита професура – М. Костомаров, І. Срезневський, Й. Шад, П. Гулак-Артемівський та ін.; тут активно діє уродженець Харкова Григорій Федорович Квітка-Основ'яненко (1778–1843), який вперше подав зразки серйозної літературної праці українською мовою; започатковуються наукові та літературні часописи (“Украинскийвестник”, “Утренняязвезда”, “Молодик”), де друкуються твори українською мовою і обговорюється місцева українська проблематика; нарешті, починається академічне життя, закладаються університетські традиції. *ЙоганаШада* (1758–1834) за рекомендаціями Гете та Шіллера було запрошено з Німеччини для викладання філософії. З часу заснування університету до 1816 року німецький філософ також читав лекції з логіки, психології, естетики. Він “привіз” дух свободи та ідею природних прав, яка тоді тільки-но набирала сили у США та Західній Європі. Він називав “першопочатковими правами” право на життя, на свободу мислення, на перехід до громадянського суспільства, а рабство і кріпацтво вважав інститутами, що суперечать цим правам і суспільному устрою, в основу якого закладено принцип загального блага. Це не сподобалося московській владі, бо в Росії усі права

належали одній людині – імператору, який на свій розсуд міг карати і милувати, винагороджувати власністю або відбирати хліб насущний. Шада, як і деяких інших іноземних професорів, за наполяганням Міністерства освіти було примусово вислано до Німеччини... Гуманітарні проекти і дослідження в Харкові від початку було зорієнтовано на місцевий фольклор, українську історію та етнографію, нарешті, народну говірку, яка і була нічим іншим, як українською мовою. Це і був перший етап духовного відродження нації, самоусвідомлення еліти як такої, що належить українському народові.

Наступний етап вже було пов'язано з виникненням Київського університету (1834). Центр українського духовного життя поступово переміщується до Києва, де ще зберігалася духовна аура славнозвісних часів української історії. Тут протягом 1845–1846 рр. діяла таємна організація “Братство св. Кирила й Мефодія”, яка об'єднувала українських інтелектуалів, що стояли на позиціях національного відродження у рамках слов'янофільства і розробляли утопічний проект об'єднання усіх слов'ян в одну федеративну державу, де “не буде пана та холопа”. До братчиків належали історик Микола Костомаров, учитель Василь Білозерський, чиновник Микола Гулак, поет Тарас Шевченко, письменник і викладач гімназії Пантелеймон Куліш. *Микола Іванович Костомаров* (1817–1885) зробив великий внесок як історик у з'ясування витоків української нації та етапів історії України. Як член братства він розробив його програму у формі історичного нарису від створення Богом світу до сучасного становища України та її можливого політичного відродження. Цей документ під назвою “Книга буття українського народу” (1847) було знайдено у жандармських архівах після їх відкриття 1917 р. Фактично братчики підійшли до гасла політичної незалежності і свободи для українців самим вирішувати власну долю разом з іншими слов'янськими народами. Організацію було розгромлено, а братчиків репресовано. Але поступ в українських справах продовжувався.

Для розвитку соціологічної думки важливе значення мали погляди М. Костомарова на історію як результат діяльності не окремих визначних постатей, а широких верств населення, цілих суспільних станів, кожен з яких виражав і захищав власні інтереси. Певні етнографічні та етнопсихологічні спостереження Костомарова також знайшли відображення у подальших студіях українських соціологів. Костомаров також спричинився до вироблення досить важливої, хоч і далеко не бездоганної концепції “буржуазної” української нації, яка справила помітний вплив на подальший розвиток суспільно-політичної думки в Україні. Досі обширна науково-літературна спадщина Миколи Костомарова є належно не поцінованою, зокрема маловідомим є факт, що уславлена антиутопія англійця Джорджа Оруела “Ферма тварин” є лише відносно вільним переспівом пізнішої доби фантастичної повісті Миколи Костомарова “Скотій бунт”.

Зародження академічної традиції

Наступний період можна сміливо назвати етапом зародження української академічної соціології, що і за кордоном почала складатися у другій половині XIX ст. На цей час почали поширюватися ідеї Конта, Спенсера, Маркса, значно зріс інтерес до суспільної проблематики. Яскравими представниками нової генерації вчених були Михайло Петрович Драгоманов, Іван Якович Франко, Богдан Олександрович Кістяківський, Михайло Сергійович Грушевський.

М. П. Драгоманов (1841–1895) був родом з Полтавщини, закінчив Київський університет, тут він викладав історію, доки 1875 р. за розпорядженням Олександра II його не було звільнено за “неблагонадійність”, тривалий він час жив і працював за кордоном, де й помер. Драгоманов був “свідомим” соціологом, він торкався усіх провідних проблем тогочасної соціології – визначення предмета, методів пізнання, закономірностей соціальної еволюції, структури суспільства. Соціологію він визначав як “науку про діяльність людини в суспільстві”. Але головним предметом його досліджень була політична соціологія, державний устрій сучасних суспільств. Він обстоював ідею федерального устрою, вважав, що останній якнайліпше підходить до України у близькому майбутньому. Позитивними прикладами федерацій на той час були Швейцарія, США. Але

Драгоманов розглядав принцип федерації дещо ширше: як антипод бюрократичному централізму і несвободи. Він сполучав поняття федерації з соціалістичними та анархістськими ідеями. Згідно з останніми, суспільство мусить складатися з рівноправних самоврядних виробничих комун та місцевих громад.

Україну XIX ст. було поділено між двома імперіями, але кожна частина мала своїх просвітителів, “будителів”, науковців, які робили спільну національну справу. *І. Я. Франка* (1846–1916) ми звикли сприймати як письменника, але за освітою він був філософом, його перу належать праці соціально-філософського, соціологічного і політичного змісту. Отже, Франко закінчив філософський факультет Львівського університету, отримав ступінь доктора філософії у Віденському університеті. Наукова рада Харківського університету надала йому почесне звання доктора російської словесності. Основними працями, які відображали суспільно-політичні погляди письменника і мислителя, були: “Про соціалізм”, “Наука та її становище щодо працюючих класів”, “Мислі о еволюції в історії людськості”, “Що таке поступ?”, “Про працю”. Хоча він і був прибічником соціалізму, але полемізував з Марксом, бо справедливо вбачав у його теорії наступ на свободу, права людини, тоталітарні тенденції. Цікаво, що поряд із загальними теоретичними проблемами український мислитель торкався і галузевої тематики, емпіричної соціології. Так, він вивчав проблему еміграції селян до Північної Америки, Бразилії, Румунії, Угорщини, досліджуючи основні її причини: подрібнення земельних наділів і загальну бідність селян. Навколо *І. Франка* гуртувалися інші молоді дослідники українського суспільства, такі як Михайло Павлик, Осип Маковей та ін.

Б.О. Кістяківський (1868–1920) досліджував проблеми на зламі філософії, соціології та права і належав до плеяди вчених, які працювали в руслі європейській традиції. Він багато працював у Німеччині та Франції, особисто спілкувався з видатними європейськими філософами та соціологами – Віндельбантом, Ріккертом, Зіммелем, Вебером, робив переклади їх праць. Йому не судилося завершити університетську освіту ані у Києві, ані у Харкові, бо його виключали з традиційним для того часу формулюванням – “за неблагодійність”, і, навіть, одного разу арештували. Але Кістяківський з успіхом захистив докторську дисертацію з філософії у Страсбурзі, текст якої німецькою мовою було видано в Берліні окремою книгою (1899). 1916 р. видав книгу “Соціальні науки і право. Нариси з методології соціальних наук і загальної теорії права”. На основі цієї праці захистив у Харківському університеті магістерську дисертацію (1917), яка дала йому ступінь доктора права. Українську революцію Кістяківський зустрів у Київському університеті на посаді завідувача кафедри державного права. Відомо, що за гетьманату П. Скоропадського він брав активну участь у заснуванні Української академії наук. Його творчим доробком була теорія пізнання, яка, на думку автора, мусила б перетворити соціологію на точну науку. Він розвинув соціологічний підхід до права. Український вчений вважав, що теорію права треба поєднати з дослідженням соціальних відносин, соціальних конфліктів та інтересів.

Фото 18. *М. Грушевський*

Біля витоків академічної української соціології стояв і *М.С. Грушевський* (1866–1934) – видатний історик, соціолог, політик. Він зумів побачити в соціології стратегічну перспективу для молодої нації, доклав багато зусиль до того, щоб започаткувати соціологічні дослідження з української тематики. Великий вплив на нього мала творчість Дюркгейма, праці якого він вивчав у 90-х роках у Парижі. Грушевський з ентузіазмом сприйняв метод французького соціолога (“Правила соціологічного методу”), і сам себе вважав істориком-соціологом. Під цим впливом він переробляє і видає перший том “Історії України-Русі”. 1919 р. в еміграції у Відні започатковує першу українську соціологічну фундацію – Український соціологічний інститут, залучивши до його діяльності відомих українських діячів. Грушевський окреслив широке коло завдань, які має розв’язувати ця установа. За його думкою, інститут мав бути містком між європейською і українською наукою. На базі лекцій, які він читав у інституті,

Грушевський видає курс генетичної соціології (1921). Окремим розділом цієї праці були “Українські переживання”. Тут видатний історик-соціолог практично застосовує генетичний метод для реконструкції походження суспільства на українському етнографічному матеріалі. Українці назавжди мусять бути вдячними Грушевському за те, що він науково довів самобутність, автентичність українського народу, відповів на питання, яке сам і сформулював у заголовку відомої праці: “Хто такі українці і чого вони хочуть?” 1924 р. видатний вчений повертається на Батьківщину, куди він мріяв перенести й інститут. Але тогочасна київська влада відкинула прохання про заснування української соціологічної установи; головним супротивником цієї ідеї був Інститут марксизму. Українська соціологія розділила долю соціології в СРСР. Щоправда, за кордоном (з 1924 р. у Празі) до кінця другої світової війни існував Український соціологічний інститут, у якому представники української діаспори проводили свої дослідження, видавали праці.

Українська революція і соціологія

М.С. Грушевський як патріарх української науки стояв ніби містком між двома епохами: дореволюційним і постреволюційним етапами. Доля України, питання боротьби класів, революції та еволюції, формування політичної еліти стають наріжним каменем тогочасної української соціології. До цього етапу можна віднести Микиту Юхимовича Шаповала, В’ячеслава Липинського, Дмитра Донцова. Стосовно політичної проблематики і майбутнього України соціологи поділилися на два табори: (1) діячі з соціалістично-демократичним ухилом або “революційні демократи”, (2) прихильники традиції та консерватизму. Перші, до яких належав і Грушевський, дотримувалися доволі суперечливих поглядів: поділяли різні відтінки соціалістичної ідеології, але й були прибічниками республіканського правління західного зразка, визнавали класову боротьбу важливим чинником еволюції суспільства, проте вважали, що соціалізм можна сполучити з солідарністю, демократією та свободою. Консерватори виступали за збереження або відновлення традиційних для України інституцій (наприклад, гетьманату), шукали унікальних чинників і сторін українського суспільного життя, які б можна було використати для піднесення народу та досягнення розквіту суспільства. Але і перших, і других об’єднував патріотизм і прагнення бачити Україну вільною державою, усі вони так чи інакше брали участь у діяльності установ УНР і мусили емігрувати до Європи, рятуючись від більшовицької окупації.

М.Ю. Шаповал (1882–1932) походив з Донеччини (Бахмутський повіт), до революції видавав і редагував часопис “Українська Хата”, вступив до створеної у Харкові РУП – Революційної української партії. Активно долучився до революційних справ, був членом Центральної Ради, міністром пошти і телеграфу в уряді В. Винниченка (після III Універсалу), співавтором IV Універсалу; згодом очолив Український національний Союз, організував повстання проти гетьмана, був міністром земельних справ в уряді В. Чехівського. На еміграції, у Празі, користувався особистою прихильністю президента Т. Масарика, створив кілька українських установ, очолив 1924 р. Український соціологічний інститут, який перебазувався з Відня до столиці Чехословаччини після від’їзду Грушевського на Батьківщину (у Празі установа мала назву Український інститут громадознавства); помер у Ржевничах біля Праги, де і похований. У нього були дружні стосунки з П. Сорокіним, після від’їзду останнього до Америки обидва соціолога досить активно обмінювалися листами, аж доки не посварилися через “українське питання” – росіянин не міг визнати (навіть на еміграції) майбутньої незалежності України. Шаповал фактично був першим фаховим українським соціологом, йому належить пріоритет у розробці загальної соціологічної теорії, що він і намагався зробити у монографії “Загальна соціологія”.

В. Липинський (1882–1931) походив з польського шляхетського роду, народився на Волині, вищу освіту здобув в університетах Кракова та Женеви, до революції займався історичними дослідженнями, зокрема, з доби Хмельниччини, служив у Російській армії, 1917 р. українізував військову кавалерійську частину у Полтаві, але не отримав підтримки з боку нової київської влади. Він розчарувався в українській “революційній демократії”, не співпрацював з Центральною Радою, натомість створена ним Українська демократична

хліборобська партія “підставила плече” гетьману Павлу Скоропадському. Липинський за часів гетьманату став послом України у Відні; на еміграції у ролі ідеолога консерватизму і українського монархізму, дорадника з історико-політичних питань певний час спілкувався зі Скоропадським, доки між ними не відбувся розрив на ідейному ґрунті. Продовжував досліджувати шляхи будівництва української державності, звертаючись до історичних прикладів, зокрема, до подій козацької революції XVII ст.; намагався згуртувати однодумців-державників, які обстоювали хліборобсько-аристократичну традицію. Він вважав, що Україна постане як вільна держава за умов відродження та сполучення як польської за походженням шляхти на Правобережжі, так і дворянства на Лівобережжі. Свої ідеї він виклав у фундаментальному трактаті “Листи до братів-хліборобів” (1926). Напрямок, в якому працював Липинський можна визначити як “соціологія українського суспільства”. Власну соціологічну концепцію він охрестив “клясократією”, вона будувалася таким чином, щоб поєднати унікальні економічні, соціальні й політичні структури нашого суспільства у логічній послідовності. Соціальні класи Липинський поділяв на органічні й неорганічні для українського суспільства. Перші – безпосередньо пов’язані з історією та економікою України, її землею. Оскільки Україна традиційно є аграрною державою, то й органічні класи мусять бути пов’язані із сільським господарством (хліборобством), у цьому розумінні пролетаріат є неорганічним класом, щось на кшталт кочівників, які не мають коріння в Україні. Провідна роль в Україні традиційно належала хліборобській аристократії – шляхті, дворянству, – що виконувала як організаторську функцію в економіці, так і боронила землі, здійснювала адміністративні й політичні завдання, тобто діяла в якості “войовників-продуцентів”. Найбільш придатною та зрозумілою формою правління для органічних класів є монархія, але не у спадковій формі, а як відродження суто українського інституту гетьмана з можливістю періодичних виборів достойників. Гетьмана Липинський розглядав як людину, що походить зі стародавнього аристократичного роду, стоїть поза партіями та не переймається дріб’язковими політичними інтересами, обороняє права і свободи громадян, стоїть на чолі державної адміністрації і репрезентує Україну у світі.

Дмитро Донцов (1883–1973) був родом з Мелітополя, виступав як літературний критик і публіцист, зазнавав репресій з боку царського уряду, емігрував за кордон, де розпочав активну політичну діяльність на користь незалежності України. За гетьманату – голова Українського телеграфного агентства, очолював Українське пресове бюро у Берні (Швейцарія). В еміграції видавав книги та статті, читав лекції, викладав у європейських країнах та Канаді. Вважається ідеологом ОУН, його ідеї мали великий вплив на націоналістичну молодь, яка стала між двома світовими війнами на шлях боротьби за Українську державу. Донцов розвинув тему української еліти, розглядав її як творчу меншину, яка тільки й спроможна творити державу. У книзі “Дух нашої давнини” (1943) він намагався відповісти на питання: “Із яких причин і через кого спустошена земля наша?”, для чого запропонував власну соціологічну концепцію українського суспільства і української історії. До своєї теорії він залучає расово-антропологічні ідеї французького соціолога Ваше Ляпужа та використовує погляди іспанського філософа Ортега-і-Гассета щодо “бунту мас” та ролі провідних верств у суспільстві. Донцов гостро критикує сучасну демократію, парламенти, які наповнюються випадковими людьми, і вважає, що еліту суспільства повинна складати традиційна аристократія. Суспільство мусить будуватися за ієрархією верств, на верхівці якої перебуває добірний шар людей, провідна верства, наділена низкою важливих духовних, психологічних якостей: благородністю, мужністю, розумом. Національна еліта мусить бути фанатично відданою справі державного будівництва. Сучасна Україна – обділена справжніми провідниками, природженими володарями, які мають природну насагу до панування, управління іншими, організації держави. Історично на українських землях аристократичні прошарки занепали, виродилися або були знищені. Якість елітарія не дається виборною демократичною системою, а походить від “біологічного типу” особистості. Проблема України полягає в тому, що в процесі асиміляції погіршився її расовий склад. Донцов виділяє чотири расові типи європейців: нордійці (жителі півночі Європи – найбільш цінний антропологічний

матеріал, який дає поштовх державності), середземноморці, динарці (від назви гір), остійці (жители європейського сходу). Тільки перший расовий тип є типом державотворця, але Україна фактично позбавлена подібних людей, на її теренах панує тип остійця, що за своєю біологічною природою не здатний накинати власну волю іншим, отже, задовольняється роллю підкореного, слуги, службовця у чужій державі.

Соціологія у незалежній Україні

У “материковій” Україні соціологія як самостійна наука після цілковитого занепаду протягом 30–50 рр. почала свій розвиток у шестидесятих роках, спочатку в стінах Інституту філософії Академії наук України, де видавався науковий журнал “Філософська та соціологічна думка”, та одночасно в Харківському державному університеті, в якому було створено лабораторію конкретно-соціологічних досліджень. Швидкий поступ штучно гальмувався, бо влада вважала, що на увесь СРСР досить і одного соціологічного інституту в Москві. Окремий академічний інститут соціології було відкрито в Києві лише в 1990 р. Інститут соціології Національної Академії Наук України – провідна наукова установа країни, в якій працює близько двох з половиною сотень співробітників. У його стінах з 1998 р. видається найбільш представницький український соціологічний часопис “Соціологія: теорія, методи, маркетинг”. Паралельно у Харкові при університеті було відкрито перший в Україні соціологічний факультет, і в 90-і рр. розпочато випуск професійних соціологів. Сьогодні подібні факультети й відповідні кафедри створено в найбільших університетських центрах: Києві, Одесі, Львові, Дніпропетровську, Донецьку. Соціологія перетворилася на професію. 1990 р. українські соціологи об’єдналися у Соціологічну асоціацію України. Соціологи переважно зайняті у системі вищої освіти, де викладаються соціологічні дисципліни, працюють у наукових установах, приватних центрах та фундаціях, що виконують широкий спектр робіт: від замовлень з вивчення громадської думки до організації рекламних акцій та супроводження комерційних проектів. Основною формою професійного діалогу є спеціалізовані журнали і наукові вісники, які переважно видаються університетами; важливу роль відіграють періодичні зібрання провідних соціологів на наукових конференціях у Києві, Харкові та в інших містах.

Довгий період заборон, ізоляція від соціологічної літератури, що видавалася на Заході, негативно відбилися на стані соціології в країні. Особливо це відчувається у площині теоретичної соціології, пояснює відсутність авторитетних національних наукових шкіл. Більшість українських соціологів розробляють ті чи інші галузі соціології та виконують прикладні роботи. Аналіз публікацій українських соціологів доводить, що частіше за інші теми порушуються питання політичної, електоральної соціології, соціології освіти, соціології культури, етносоціології, соціології праці, економічної соціології, соціології організацій, соціології реклами, соціології молоді, соціології соціальних відхилень (соціологія наркотизму, соціологія злочинності, соціологія девіантної поведінки), а також досліджується соціальна та інституціональна структури українського суспільства. Крім того популяризуються напрямки та школи західної соціології, перекладається англійська професійна література, поширюються методологічні принципи й методи проведення конкретно-соціологічних досліджень, створюються підручники та навчальні посібники для потреби соціологічної освіти. Треба зазначити, що 90-ті рр. ХХ ст. були позначені кризовими явищами в економіці, суттєво постраждала й сфера науки. Але саме у ці роки соціологія отримала імпульс для розвитку: відбулася інституціоналізація, виникли відповідні установи та попит на соціологічні дослідження, склався кадровий корпус зі спеціалістів вищої кваліфікації – кандидатів і докторів соціологічних наук. Визнанням непересічного значення соціології став Указ Президента України “Про розвиток соціологічної науки в Україні” від 25 квітня 2001 р. Усе це дозволяє з оптимізмом оцінювати майбутнє української соціології та її вплив на позитивні зміни в суспільстві.

Контрольні запитання і завдання для самопідготовки

1. В чому полягала ідея позитивної науки про суспільство", яку висунув О.Конт?

2. Які чинники вважали представники різних соціологічних шкіл і напрямків вирішальними (відправними) в соціальному житті, історії?
3. В чому полягає протилежність соціологічних теорій Г.Спенсера й К. Маркса?
4. Назвіть головні напрямки соціологічної теорії в XIX сторіччі.
5. Яку роль відіграв Е. Дюркгейм у становленні соціології як самостійної соціальної дисципліни?
6. Якій внесок М.Вебера в становлення соціології?
7. Чим відрізняються макросоціологічні й мікросоціологічні теорії? Наведіть приклади подібних сучасних теорій.
8. Які принципові відмінності теорій функціоналізму й соціального конфлікту?
9. Чи може соціологія нормально розвиватися в тоталітарному (недемократичному) суспільстві? Обґрунтуйте свою думку на прикладі вітчизняної соціології.